

Från Borås och de sju häraderna

FÄSSINGEN

Bollebygds härad

2005 – Årgång 49

Utsnitt ur

»Geometrisk delinication af Flässiums Býelag, 1728».

Hungerhult
Hungerhult

Från Borås och de sju häraderna

Från Borås och de sju häraderna

FÄSSINGEN

Redaktör: Lennart Wasling

DE SJU HÄRADERNAS
KULTURHISTORISKA FÖRENING

Bollebygds härad

2005 – Årgång 49

Stöd till tryckning av denna bok har lämnats av

Stiftelsen
FöreningsSparbanken
Sjuhärad

Omslagsbild framsida:
Dryckeskanna eller laggstånka,
exempel på laggslöjd från Bollebygd.

Omslagsbild baksida:
Stol av ballbotyp.

Foto: Marita Wasling.

Ur Borås Museums samlingar.

© De sju häradernas kulturhistoriska förening
Borås museum, Ramnaparken, 504 39 Borås
Författarna är ensamma ansvariga för innehållet i sina artiklar

Grafisk form & layout: Lennart Wasling
Typsnitt: Sabon 11/14 p
Papper: Profisilk 130 g

Eskils Tryckeri AB, Borås 2005

ISSN: 0347-2477

INNEHÅLL

Förord, författarpresentation · 7

Inledning · 9

En rundtur i Bollebygd *Lennart Wasling* · 11

Ballboslöjd *Knut Östgård* · 25

Öde gårdar och glömda åkrar *Pär Connelid & Christina Rosén* · 33

Intryck från Bollebygd *Dan Korn* · 53

Nässlehult – ett snickeri *Lina Engwall* · 61

Plymouthbröderna – en evangelikal rörelse *Bernt Lindberg* · 67

Tyringe Helpension i Hindås *Kent Hägglund* · 81

Ett kluvet härad *Ingemar Brink* · 91

Hultafors Bruk – manufakturverket i Sörådalen *Kurt Olausson* · 99

Vägar – gamla och nya *Bertil Larsson* · 105

Bollebygd i litteraturen *Dan Korn* · 111

En nöjesresa i tid och rum *Ebon Karlsson* · 117

Idrottsprofiler – Dan Waern och Jonny Nilsson *Ingemar Brink* · 135

Bollebygdsdräkten *Ingrid Strömvall* · 143

De sju häradernas kulturhistoriska förening – verksamhet · 147

Förord

Temat för årets bok är Bollebygds härad, ett område som på senare år blivit osedvanligt väl dokumenterat i hembygdsböcker, småskrifter och avhandlingar. Redaktionskommittén har därför sett som sin uppgift att inte i alltför hög grad upprepa det som redan satts på pränt i dessa. Vi har i stället sökt nya infallsvinklar och gärna valt artiklar med innehåll som även är av intresse för dem som inte bor i vårt temahärad.

När det gäller beskrivning av häradet har vår förening tidigare dragit sitt strå till stacken. Den årsbok som gavs ut 1960 hade nämligen Bollebygds härad som tema. Även bland våra övriga årsböcker är det värt att söka efter artiklar med anknytning till bygden. Och i denna bok har vi en artikel som sammanfattar mycket av det som skrivits om häradet.

Häradet består av endast de tre socknarna Bollebygd, Björketorp och Töllsjö och får därför anses som »lätthanterligt». De övriga sex häraderna i Sjuhäradsbygden – Gäsene, Kind, Mark, Redväg, Veden och Ås – omfattar nämligen tillsammans över 120 socknar. Såg ni förresten att vi stavade Sjuhäradsbygden med stor begynnelsebokstav? Någon påpekar säkert att detta inte är ett fastställt namn på de sju häraderna. Vi har ändå valt att stava på detta sätt, liksom beteckningen Sjuhärad, då utvecklingen allmänt sett tycks gå i den riktningen.

Ett hjärtligt tack till de författare som på ett generöst sätt medverkar i denna bok. Tack också till andra som har bidragit till att artiklarna kommit i tryck.

Välkomna till boks!

Lennart Wasling, *redaktör*

Författarpresentation

- Ingemar Brink, f 1952, journalist på Borås Tidning med fokus på Bollebygds kommun.
- Pär Connelid, f 1963, kulturgeograf (fil kand) med historisk och arkeologisk inriktning; verksam som konsult inom kulturmiljövården, med agrarhistoria som specialitet.
- Lina Engwall, f 1974, läser magisterkursen på Bebyggelseantikvariskt program vid Göteborgs Universitet.
- Kent Hägglund, f 1947, lektor vid Lärarhögskolan i Stockholm och kulturjournalist; disputerade 2001 med en avhandling med titeln *Ester Boman, Tyringe Helpension och teatern*.
- Ebon Karlsson, nyligen pensionerad nyhetsjournalist, men nu verksam som frilansare.
- Dan Korn, f 1962, välkänd för sina böcker om dem som »blivit kvar vid det gamla»; har också stor kunskap om västgötlitteraturen.
- Bertil Larsson, f 1941, kommunal kulturmiljöhandläggare; författare av böcker med anknytning till vårt boktema, *Hindås i tid och rum* samt *Från Nedsjöohs till Neckahölja*.
- Bernt Lindberg, f 1930, tredje generationens plymouthbroder med rötter i bygden; sin dagliga gärning har han haft som docent i organisk kemi vid Uppsala universitet.
- Kurt Olausson, f 1921, hembygdsforskare med omfattande bokproduktion, bl. a. *Gränser och grannar kring Bollebygds härad*.
- Christina Rosén, f 1959, medeltidsarkeolog (fil dr); arbetar vid Riksantikvarieämbetets avdelning för arkeologiska undersökningar; har främst arbetat med landsbygdsundersökningar.
- Ingrid Strömvall, hemslöjdskonsulent vid Västra Götalandsregionen.
- Jesper Wasling, f 1967, journalist; författare till *Heraldiken i Sverige*; styrelsemedlem i Svenska Heraldiska Föreningen.
- Lennart Wasling, f 1942, civilekonom; ordförande i De sju häradernas kulturhistoriska förening sedan 2001.
- Knut Östgård, f 1944, hemslöjdskonsulent vid Västra Götalandsregionen.

I redaktionskommittén för denna årsbok har ingått ovan nämnde Bertil Larsson, bitr. museichefen Margaretha Persson samt Irene Arvidsson och Lennart Wasling från styrelsen för De sju häradernas kulturhistoriska förening.

Inledning

När invånarna i Bollebygd den 19 september 1993 röstade för att åter få bli en egen kommun var det egentligen en logisk följd av den längtan efter självständighet som varit stark ända sedan sammanslagningen med Borås kommun 1974.

Efter kommunindelningen har vi ibland fått frågan: »Jaså, ni vill inte höra till Borås. Vart vill ni då höra?»

Det enkla svaret på den frågan är att vi inte vill höra någonstans. Bollebygd är Bollebygd och vi har inte någon önskan att tillhöra någon annan. Vi har det gott som vi har det.

Om det är något i karaktären som utmärker invånare från Bollebygds härad är det nog detta drag av stolthet och stark vilja att klara sig själva.

Under de svåra åren för ett drygt sekel sedan när människor i stora skaror emigrerade till en bättre tillvaro på andra sidan Atlanten var det påfallande få bollebygdsbor med i flyttströmmen. Inte för att det inte var fattigt och eländigt även i Bollebygds härad, men här spirade kreativiteten och uppfinningsrikedomen var stor. Försörjningen fanns framförallt i skogen och genom att förädla trävarorna till allehanda produkter skapades förutsättningar för överlevnad.

Möbelsnickeri, korgflätning och andra former av snickerier och sniderier blev häradets signum. På så sätt fick Bollebygd också en annan historia än övriga Sjuhäradsbygden som ju mer kom att domineras av den framväxande textilindustrin.

Den småföretagaranda som grundlades vid denna tid är påfallande även i våra dagar. Bollebygds kommun, med sina drygt 8 000 invånare, har i oktober 2005 inte mindre än 600 registrerade företag.

Detta i kombination med goda livsbetingelser i övrigt har bidragit till att skapa livskraftiga gener i såväl människor som natur. Bollebygdsborna brukar inta tätpositionen i nationen när den årliga statistiken över uppnådd

medellivslängd kommer och så gott som hela Göteborg vilar på pålar från den särdeles storvuxna och kraftiga bollebygdsgranen. Måhända är det vårt sällsynt friska och hälsosamma vatten som bidrar till vår goda hälsa och livskraft.

Det var således inte särskilt förvånande att den påtvingade sammanslagningen med Borås 1974 vållade stora och högljudda protester. Det var också logiskt att frigörelsekampen under 1990-talet samlade samtliga då aktiva politiska partier i dåvarande Bollebygds kommun i Borås kommun. Skilda politiska ideologier förmådde inte bryta den starka bollebygdsandan. Med gemensam vilja och beslutsamhet kröntes också kampen med framgång och den 1 januari 1995 kunde kommunflaggan med bollebygds-kannan som vapen åter hissas utanför kommunhuset.

Vi har båda haft förmånen att under många år få förtroendet att verka som kommunpolitiker, såväl i Borås som i Bollebygds kommun. Det känns därför verkligen glädjande när vi idag kan konstatera att Bollebygds kommun inte bara klarar sig väl utan också röner allt större uppskattning som hemkommun för allt fler nya invånare.

Utmaningen under kommande år blir att kombinera en expansion utan att för den skull göra våld på de tillgångar som är själva grunden för den goda boendemiljön. All den skiftande natur som häradet rymmer, allt idogt arbete av tidigare generationer som möjliggjort nuvarande välstånd och all den känsla av stolthet och samhörighet som bidragit till att utveckla de olika delarna av Bollebygds härad genom tiderna är det arv som vi har ansvaret att förvalta väl och att föga samman med den utveckling av samhället som sker i allt snabbare takt.

Bollebygds kommun och Bollebygds härad har inte samma gränser. Längre fram i denna bok får ni förklaringen till varför den kanske mest optimala kommunbildningen inte är dagens verklighet. Vem vet, kanske kommande förändringar och reformer av landets administrativa indelning kan ge förutsättningar för att Bollebygds härads gränser åter ska kunna samla de orter och människor som har så mycket gemensamt.

Ingemar Kollén, *f.d. kommunalråd i Borås kommun*

Christer Johansson, *kommunstyrelsens ordförande i Bollebygds kommun*

En rundtur i Bollebygd

Ballbomöbler, tumstockar och kurorter

LENNART WASLING

Låt oss inleda vårt bokliga besök i Bollebygd med en rundtur i häradet och göra ett besök hos några företag och anläggningar samt träffa några kända personer. Mycket är tidigare väldokumenterat i bokform, men kanske är något en nyhet för en utsocknes läsare.

Bollebygd är ett av häraderna inom verksamhetsområdet för DE SJU HÄRADERNAS KULTURHISTORISKA FÖRENING och därmed denna bok. Därför finns det skäl att söka den speciella egenarten i denna bygd. Och för en gäst i häradet är det några verksamheter som känns typiska och leder tankarna mot utmärkande drag för bygden.

Det första som kommer i åtanke är den långa traditionen med tillverkning av ballbomöbler och andra träföremål som fisklådor, redskap och korgar. På gårdar och torp i skogarna runt tätorten har man länge fått sin försörjning, förutom av jordbruket, av hemslöjd. Att hemarbetet var lika typiskt i Bollebygd som i andra delar av Sjuhäradsbygden har vi många exempel på.

Senare har en livskraftig industri etablerats på flera håll inom häradet. Något överraskande har det inte skett i särskilt stor utsträckning inom den sektor som har träet som råvara, utan på helt nya områden. Några exempel är tegelbruket i Forssa, lampfabriken i Bollebygd och färgfabriken i Grönkullen.

En annan verksamhet som blivit känd långt utanför gränserna baseras på den fina naturen och det stabila klimatet. Luften ansågs vara särskilt hög och ren i trakten! Människor från storstaden som sökte sport- och fritidsaktiviteter eller ville bättra på sin hälsa kom gärna på besök. Anläggningar för friluftsmänniskor fanns det flera. Hälso- och kuranläggningar har det också funnits gott om och många finns kvar runt om i bygden även om de numera ibland har en annan inriktning.

Följ med på en rundtur. Och stanna gärna upp vid de inramade sidorna!

Sigill från 1500-talet »Ballebogde Herrit» och 1700-talet »Bollebygds härad». Blommor i krukorna är ett vanligt motiv i sigill och vapensköldar från vasatiden.

Bollebygds sigill och vapen

Bollebygds äldsta bevarade sigill är känt från 1564. Redan då hade häradet en kanna eller skål med tre blommor. Samma motiv finns i ett sigill från 1700-talet.

Ett vapen, många brukare

Sigillet symboliserade ursprungligen häradet och dess ting. Det kom senare att övertas av Bollebygds kommun. När Bollebygd 1974 blev en del av Borås storkommun försvann vapnet för en tid, men återuppväcktes 1993 som kommundelsvapen. När Bollebygds kommun nyskapades följde det gamla vapnet med.

Landskommunen och häradet visar genom sina sigill att de har rätt till detta vapen. Dessutom kan man anse att socknen Bollebygd har detta vapen, även om detta lämnar Björketorps och Töllsjö socknar vapenlösa. Socknar var i regel utan vapen i denna del av landet och de representerades bildmässigt av kyrkoherdens sigill.

En skål med eller utan blommor är inte ovanligt inom heraldiken. Tvärtom är den här typen av märke ett av de vanligare motiven under tidsperioden från renässansen till rokokon. Det gäller både häradsvapen och vapen inom den ofrälse gruppen dit präster, borgare och bönder hör.

Blommor som bitecken har ingen heraldisk innebörd utan ska främst ses som utsmyckning. Dessutom gör blommorna att skålen inte förväxlas med timglaset, ett annat av tidens vanliga motiv.

Namnet Bollebygd

Varför man i Bollebygd valde just det här märket vet vi inte, men troligen tänkte de på 1500-talet på samma sätt som idag – att likheten mellan namnet Bollebygd och ordet bolle måste betyda att det kom från samma ord. Varför de boende en gång bestämde sig för att kalla sin boplats för Bollebygd är också okänt. Kanske kommer namnet från fornsvenskans bald (modig, stark) och är en anspelning på Storån som rinner genom bygden? Kanske är mansnamnet Bolle ursprunget? Att det skulle ha med bolle i betydelsen kannan eller skål är inte särskilt sannolikt.

En sak kan vi vara säkra på och det är att de människor som någon gång under sen järnålder började kalla den plats där de bodde för Ballabo eller liknande inte visste att deras ättlingar flera hundra år senare skulle börja tillverka träskålar och bli kända vida omkring för sitt kunnande. Frågan är om ens de som på 1500-talet valde urnan som symbol för sitt härad anade den betydelse som träslöjden skulle få för trakten. Kanske valde de sitt kännetecken ur en provkarta på samma sätt som man idag väljer motiv hos sin tatuering.

Jesper Wasling, heraldiker

*Det nu gällande vapnet har följande beskrivning:
»I svart fält en med grepe försedd kannan av guld».*

*Hultafors järnvägsstation, numera bygdegård. I bakgrunden syns sanatoriet.
Foto: Lennart Wasling.*

Hultafors station

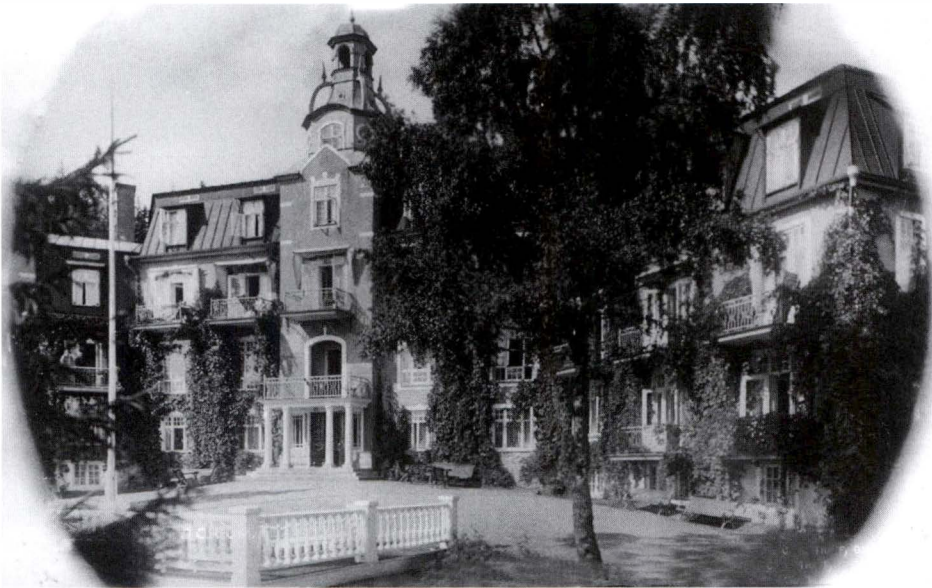
Vi inleder vår häradstur i öster och stannar till vid ett vackert stationshus i Hultafors. På stationsskylten står det »58 km från Göteborg, 14 km från Borås». Här sattes en mindre hållplats upp när järnvägen mellan Göteborg och Borås byggdes 1894. Den nuvarande byggnaden togs i bruk 1909 och är ett exempel på hur de stationsbyggnader som byggdes i början av 1900-talet ofta gavs en nationalromantisk utformning.

Byggnaden fick tjänstgöra som station till 1971, då den avbemannades, men fick vara kvar som hållplats till 1980.

År 1986 återställde Hultafors intresse- och bygdegårdsförening stationen i det skick den hade 1909 och räddade därmed byggnaden från en hotande rivning. Den återinvigdes 80 år efter den ursprungliga invigningen. Genom energiskt frivilligt arbete och med stöd av byggnadsvårdspengar från länsstyrelsen har byggnaden kunnat hållas i skick för ett aktivt användande. Den tjänstgör nu som bygdegård och hyrs ut till enskilda och sällskap.

Hultafors sanatorium

Att anhalten vid järnvägen ersattes av den nuvarande stationsbyggnaden hänger samman med den »klimat- och vattenkuranstalt» som uppfördes på höjderna intill. Ett göteborgskonsortium hade inköpt delar av gårdarna i Fjälla för att bebygga dessa. Initiativtagare var dr Björkman från Göteborg. De slottsliknande byggnaderna stod färdiga 1908 och drevs till en början mest som restaurant av dr Witte. Denne sålde i sin tur till en göteborgskvinna Agnes Olsson, men bolaget gjorde snart konkurs. Därefter köptes anläggningen av Joel Kollén m. fl. vilka sålde den vidare till Adventskyrkan (Sjundedagsadventisterna) och Samfundet Sanningens härold blev ägare.

»I härlig stärkande barrskogsluft ligger Hultafors Sanatorium» står det i en annons från 1942, då anläggningen alltså bytt namn. »Fysikalisk-dietistisk kurort, 1000 fot över havet». Överläkare var dr E. Garby och han biträdades av dr I. Unhäll.

Man var alltid noga med att både kropp och själ skulle få sitt. De patienter som togs emot led ofta av »fettsot» och skulle sättas på avmagringskur – några tuberkulospatienter har aldrig tagits emot här. Maten var därför viktig och med stark inriktning mot det vegetariska. Kaffe serverades inte och naturligtvis inte heller alkohol. Detta kunde bli väl »magstarkt» för många patienter, som inte var direkt sjuka, och dessa kunde ge sig iväg

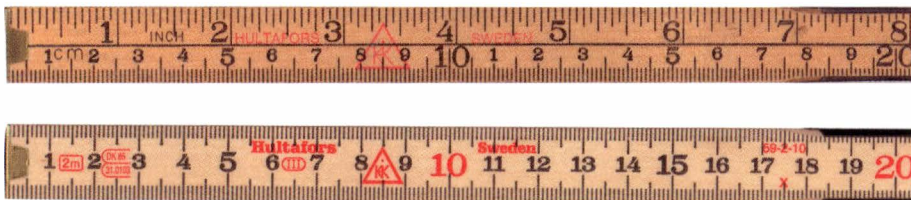
till de närbelägna kaféerna Syndafallet och Fördärvet för att stilla sina behov.

Idag står det »IPS Hultafors» på skylten utanför anläggningen. Sedan 2002 har verksamheten varit inriktad mot rehabilitering av patienter med kroniska smärtor eller som är långtidssjukskrivna. Efter en konkurs nyligen är framtiden något osäker, men sannolikt kommer verksamhet att fortsätta i liknande anda.

Tumstocksfabriken

Vad tänker en svensk snickare först på när han hör namnet Hultafors? Tumstockar, utan tvekan! Inte så konstigt, eftersom tumstocken från Hultafors har funnits med sedan 1883 och alltid varit ett viktigt verktyg och hjälpmedel.

Efter revolutionen 1789 beordrades den franska vetenskapsakademien att utarbeta ett system av måttenheter under devisen »För alla tider, för alla folk». Akademin presenterade ett helt nytt längdsystem – metersystemet. Nära nog 100 år senare infördes detta i Sverige. Under en övergångsperiod av tio år skulle de gamla längdmåtten avskaffas. 1889 blev det i lag förbjudet att inom handeln använda svensk verkstum.

Den övre äldre tumstocken gör det möjligt att »komparera» tum och cm, medan den nyare har samma markering på båda sidor.

I början av meterstocken finns det några småsiffror inom parentes och en romersk siffra III. Detta är EU-märkningen som garanterar att mätverktyget är tillräckligt noggrant för att uppnå vissa överenskomna mätdirektiv.

Krysset vid 17,5 cm har betydelse för den holländska marknaden och betyder att mätstocken inte får användas till att mäta tyg!

På mätstocken finns en trekantig symbol i rött som innefattar bokstäverna KHJK. Det här är inget internationellt hokus pokus utan bara Hultaforsbolagets egen firmasymbol (initialerna för Karl Hilmer Joel Kollén).

Men hur skulle vanligt folk kunna använda sig av nymodiga metrar och centimetrar när man lärt sig mäta i tum? Här krävdes uppfinningsrikedom!

I Stockholm fanns vid den här tiden en egensinnig arkitekt med namnet Karl Hilmer Johansson Kollén. När han fick i uppdrag att rita detaljer till en teater vägrade han av religiösa skäl – han blev snart s. k. plymouthbroder; längre fram i boken finns en artikel om denna religiösa rörelse – och sa i stället upp sig från sitt arbete. Vad skulle han leva på i fortsättningen?

Hilmer insåg det pedagogiska värdet av att kunna se både tum och centimeter på sitt mätdon på en och samma gång – och utvecklade en komparationslinjal. Men linjalen var klumpig eftersom den inte kunde vikas ihop. Hilmer kom därför med nästa innovation, den vikbara tumstocken.

Han grundade en fabrik 1883 i Stockholm. Den flyttades först till Göteborg och därefter till Hultafors 1905. På platsen låg tidigare Hultafors Bruk (se separat artikel).

Tumstocken ser idag nästan exakt likadan ut som den gjorde från början, men sedan en tid tillbaka kan man inte göra någon »komparation» mellan tum och centimeter, då den moderna mätstocken saknar de gamla *inchen*.

De flesta mätstockarna tillverkas i vanligt trä, men de görs också i aluminium och glasfiber, då vissa miljöer kräver annat än trästockar. Och det vanliga träet är inte längre »äkta tumstocksträ» som man skrev i annonserna före 1960-talet. Då syftade man på oxel, men sedan dess har glasbjörk blivit det vanliga råmaterialet då oxeln är svår att få tag på. För att visa oxelns seghet skulle en tvåmeters tumstock kunna böjas runt i en cirkel utan att gå av. Försök inte att göra det med de nuvarande bara!

Hilmer Kollén konstruerade inte bara tumstockar. Bland hans övriga patent kan nämnas en säng. År 1888 beskriver han hur han uppfann fällsängen Göta. För att kunna övernatta vid mötena med sina plymouthbroder hade han ordnat en lya i fabrikslokalen i Göteborg, där graderingsmaskinen för tumstockarna stod uppställd. Där kunde han ha sitt nattkvarter då han »låt it göra en säng som kostar 3 Kr. bestående af 2 bockar och 2 stänger som läggas på dem och mellan vilka säckduk är spänd.» Exploatering av denna uppfinning blev med den tidens trångboddhet en stor framgång.

Huvudkontor och lager finns fortfarande i Hultafors, där också fabriken för tillverkning av tumstockar är belägen. Dagens fabrikation är en högautomatiserad verksamhet.

Hultafors AB såldes 1975 till Almedahls fabriker och samtidigt Hultafors Kraft AB till Viskans Kraft AB. Inom koncernen tillverkas också andra handverktyg såsom vattenpass, mätband och märkmätare. Nyligen utökades fabriken sortiment med Wibe stegar. Företaget ägs av Investment AB Latour med finansmannen Gustaf Douglas som huvudintressent. Omsättningen var föregående år 435 Mkr och antalet anställda 360.

Lapidus och Sportjohan

I Olsfors hade Hadar Pettersson vid seklets början en fabrik för tillverkning av turistsängar, men övergick till fabrikation av papperssnören m.m. Vid årsskiftet 1918–19 inköptes fabriken av Taube Hanna Lapidus och två andra personer, som startade tillverkning av tälsängar där. Efter endast ett år var Lapidus ensam ägare och började sticka och sy sjömanströjor. Lokalerna utökades och ändrades till trikåfabrik. Laxrosa väv stickades och av denna konfektionerades sedan damunderkläder med varumärket Sol-Trikå.

År 1966 flyttades tillverkningen till Borås och byggnaderna stod tomma några år.

I mars 1959 hade Idrottsföreningarnas Inköpscentral bildats av makarna Bernt och Florence Johansson. Dessa centraler var lite på modet vid denna tid och Bernt, som arbetade som tecknare på postorderföretaget Allmänco, kände väl igen upplägget därifrån. Olika grupperingar i samhället knöts till centralerna och här fick idrottsfolket en ny inköpskanal.

Bernt föräldrar hade ett stickeri och tillverkade tröjor. På dessa syddes sedan siffror på ryggen – minns ni förresten att centern alltid hade nummer 9 på den tiden?

Företaget döptes om till Sportjohan 1965 och flyttade till Lapidus gamla lokaler 1969. Marknaden för sportutrustningen ökade sedan under lång tid och tröjorna försågs med allt mer av reklamtryck och dekorationer. 1998 fick Sportjohan norska ägare men tre år senare lades företaget ner.

TK, HP och Flügger

I Lillån vid Grönkullen har det legat en kvarn och en såg i äldre tider. Sågen kunde få avsättning för sina varor främst i Borås. Extra stor efterfrågan på bräder fick man på 1820-talet, efter de två stadsbränderna då.

En välkänd byggnad i Grönkullen, som rymt många verksamheter.

År 1901 såldes kvarnen till Fredrik Tottie från Göteborg som lät riva den och i stället uppföra en färgstoff-fabrik där. Ett par år senare lades driften om till väveri och här tillverkades impregnerade tältdukar. Rörelsen överläts 1914 till AB P. Eriksson & Co i Göteborg. Dir August Hedberg blev chef och en period med livlig bebyggelse och goda förtjänstmöjligheter kännetecknade de närmaste åren. Ett femvånings fabriks hus byggdes, som med sin karakteristiska silhuett står kvar; dessutom ett kraftverk. År 1916 uppfördes ett bostadshus i fyra våningar och flera andra byggnader och markanläggningar. Hedberg hade 50–70 personer anställda.

Fabriken råkade ut för ekonomiska svårigheter vid slutet av första världskriget och 1921 övertogs fabriken av Skandinaviska Banken och rörelsen låg nere i fyra år.

Banken sålde fabriken till AB Textilkompaniet i Borås. Detta bolag hade startats i staden 1919 av direktörerna Petrus Skoglund, Gustaf Magni och Gunnar Håkansson. De tillverkade arbetskläder för alla yrken, men specialiserade sig på s.k. overalls, som tidigare varit ett okänt plagg för den bredare publiken i Sverige. Håkansson blev sedan ensam ägare och ändrade lokalerna till syfabrik 1927. Fabriken hade då 150–170 anställda.

Direktör Patrik Lithander övertog den 1939 och efter hans död 1950 såldes den till direktör Knut Palmqvist i Tranemo, vilken sedermera flyttade tillverknigen till Tranemo.

Fastigheterna inköptes 1955 av AB Henning Persson, som gjorde vissa ombyggnader och flyttade året efter sin tillverkning och kontor från Göteborg till Grönkullen. Tillverkningen bestod av färgprodukter och antalet anställda var 90–100 arbetare och tjänstemän.

HP sålde 1972 både verksamhet och byggnader till Bygg-Göta AB i Göteborg. Färgtillverkningen fortsatte i deras regi till 1986, då Sjuhäradsinvest tog över den delen. Fastigheten var dock kvar i byggföretagets ägo. 1990 blev BPA Måleri AB ägare och 1994 såldes det till Flügger som nu har tillverkning här. De har dessutom en färgfabrik i Danmark. Flügger var ursprungligen ett tyskt företag med verksamhet i Köpenhamn sedan 1890. Det konfiskerades 1945 av danska staten, men återlämnades till den gamla ägaren familjen Schnack, som fortfarande är huvudägare.

Idag är 150 personer anställda vid fabriken i Grönkullen.

Bollekollen

Förhoppningar om vita vintrar var en viktig faktor när planerna på skidbacken Bollekollen sattes i verket. År 1968 invigdes backen som byggts i privat regi invid gården Rinna. Norrsluttningen mot Sörån hade ett bra snöläge.

Det blev inledningsvis fina snövintrar. Slalomåkare från göteborgsområdet strömmade till. Även danskarna fick ett snöparadis inom räckhåll. Skidåkning blev ett populärt nöje för många, trots att det var före stenmarksepoken.

När vintrarna blev sämre investerades i snökanoner för konstgjord snö. Dessa var bland de första i Sverige. År 1975 blev det nattsvart eller rättare sagt en grön vinter, då backarna inte kunde öppnas en enda vinterdag.

För att rädda verksamheten från konkurs gick Borås och flera kommuner runt Göteborg in som delägare 1979. Slalombacken bedömdes vara viktig för skolungdomarnas friluftsliv. Friluftsförbundet nyttjade backen för sin skidverksamhet genom att bedriva skidskola där. Göte Gustafsson anställdes som chef i driftbolaget. Nio år senare köpte han själv anläggningen och äger den fortfarande.

En campingplats har anlagts nedanför backen och den har kompletterats med stugor i anslutning till backen. Nya användningsområden för anläggningen har prövats. Glidflygarna har testat om vindarna bär och golfspelarna har utvecklat den egna förmågan på backens driving-range.

Modern industri

Att hemarbetet var lika typiskt i Bollebygd som i andra delar av Sjuhäradsbygden är väl dokumenterat. Längre fram i boken belyses den förr så typiska ballboslöjden mera ingående.

Bollebygd är mycket rikt på småföretag och LampGustaf AB får representera den moderna industrin i Bollebygd. Vid motorvägen exponeras den långa fabrikslokalen som ett skyltfönster mot förbipasserande bilister.

Företaget startades av Thorsten Gustafson, som tillsammans med hustrun Ulla-Britt sydde lampskärmar i en källarlokal i Bollebygd i slutet av 60-talet. Sedan dess har det rullat på med full fart. Sönerna Lars och Tord kom så småningom in i företaget som hela tiden har utvecklats. Huvudkontoret i Bollebygd har byggts till tolv gånger, sortimentet har blivit större och antalet anställda fler. Och idag, ungefär fyrtio år senare, är man totalleverantör av ljus och en av de största i Norden.

LampGustaf är inriktat på butiksbelysning. Utöver detta erbjuder företaget ett brett sortiment av ljuskällor även för hembelysning. Man brukar tala om två olika affärsområden för att göra det enklare: ljus för hemmet och ljus för butiken. Under varje område finns en rad produkter, t ex ljuskällor, armaturer och tillbehör.

Företaget har 2005 gått samman med konkurrenten Fagerhult och ingår numera i samma koncern som Hultafors AB. Antalet anställda är cirka 70 och omsättningen 300 miljoner kronor per år.

Annan kommun

Björketorp, med Rävlanda och Hällingsjö samhällen, slutade sina dagar som självständig kommun inom Bollebygds härad i Älvsborgs län, och gick den 1 januari 1971 upp i nybildade Härryda kommun under Mölndals tingsrätt inom Göteborgs- och Bohus län.

Sanatorier och pensionat har det funnits flera av i Björketorp. Sanatoriet i Rävlanda byggdes av en förening för vård av tuberkulösa barn från Göteborg; öppnades 1917 för 30, senare 60 barn. Göteborgs stad byggde ut sanatoriet för 136 barn. När lungtuberkulosen övervunnits användes byggnaderna för andra patienter som exempelvis missbrukare.

Historiskt intressant är den stora landsvägen mot Kinna, Skene och Borås. Den gick genom Hällingsjö fram till 1920-talet. Här byttes hästar på skjutsstationen och gästgivargården Källarbacken hade många gäster. Järnväg och buss ersatte så småningom hästarna och gästgiverirörelsen lades ner vid årsskiftet 1913-14.

Gamla turisthotellet

Säg Hindås och tankarna går för de flesta till friluftsliv och rekreation. Under hela 1900-talet har det varit bygdens signum. Idag är orten främst boplatz för göteborgare som uppskattar naturen.

AB Hindås Sanatorium och Turisthotell («Gamla Turisthotellet») byggdes 1906–07 av personer som också varit intressenter i det bolag som byggt järnvägen mellan Göteborg och Borås. Huset räknades som en av Skandinavians största träbyggnader och hade tre våningar med vindsplan. Utformningen gick i nationalromantisk stil. Det var ett sanatorium och turisthotell av högsta klass och hade 70 rum.

Det brann i februari 1935. Det nya turisthotellet, en stenbyggnad, uppfördes 1937–38 med vacker utsikt över Västra Nedsjön. Numera är det ett konferenshotell med namnet Hotell Hjortviken.

Ett vackert utformat aktiebrev från seklets början.

De som under-tecknat aktien var även involverade i järnvägsbygget tidigare.

*Brasilien blev världsmästare
1958 efter uppladdning på
Turisthotellet i Hindås.*

*Som tredje man
fr. v. sitter Pele.*

Hindåsgården

De milda vintrarna vid seklets början gjorde att göteborgarna sökte efter en plats med snö. Det höglänta Hindås kunde bjuda på den varan och detta var en viktig anledning till att ett skidcentrum kom att anläggas där. 1905 stod anläggningen klar med en byggnad i då populär nordisk stil. Den fick namnet Idrottsgården. Även en hoppbacke byggdes (se omst. sida).

Anläggningen brann dock ner 1934, men två år senare var den återuppbyggd i funkisstil. Göteborgs Idrottsförbund stod då bakom Idrottsgården; senare tog Göteborgs stad över. 1962 gjordes en tillbyggnad och fem år senare bytte den namn till Hindåsgården.

År 1985 övertogs anläggningen av Britta Sundqvist och Erik Boström. En upprustning tog vid och runt 50 miljoner kronor har investerats för att göra om anläggningen till ett modernt konferenscenter med bland annat spa-anläggning. Och nu är det inte snön som är det viktigaste. Hela året används anläggningen. En ny generation har nu tagit över. Antalet rum är 82 st och dryga tjugotalet personer är anställda vid konferensgården.

Töllsjö-raketen

Vi avslutar vår rundtur med att hälsa på en rekordhållare. Längre fram i boken möter vi världsässen Dan Waern och Jonny Nilsson, men här har vi också en annan löparstjärna. Namnet är Peter Karlsson, smeknamnet Töllsjö-raketen. Han är född i Töllsjö och grundlade sin snabbhet med träning på Holmängen.

Han har det svenska rekordet i löpning 100 meter. Tiden är 10,18 sek och rekordet sattes 1996.

Ingen i Sverige har sprungit snabbare än han!

Därmed är vår rundtur slut! Vi tog genvägar här och där, men något typiskt för bygden har vi träffat på. Den gamla paradnäringsen med tillverkning av ballbomöbler syntes dock inte till!

Hoppbacken 2005. Foto: Lennart Wasling.

Hoppbacken i Hindås

Hoppbacken uppfördes av Göteborgs Idrottsförbund 1905, som komplettering till Bragebacken i Slottsskogen. Man talade om Sveriges Holmenkollen när den byggdes och nejden runt omkring beskrevs som ett alpliknande landskap. Akut snöbrist medförde att man såg sig om efter en mera snösäker plats för en hoppbacke och även för annan skidsport.

Mark köptes från Ingelse gård och två hoppbackar byggdes, en med trätorner och en mindre i sten. En sportstuga byggdes också i anslutning till platsen och denna kallades Idrottsgården.

Hindås blev mycket populärt som resmål. Det var lätt att ta sig dit med tåg. Luften betraktades dessutom som synnerligen välgörande.

Backen byggdes om 1920, men betraktades ändå som uttjänt efter tio år. Då beslöt man att bygga en mera tidsenlig backe och denna gång i betong. Den stod färdig 1933. Även den lilla backen byggdes om med ett starttorner. Det blev en tillgång för den svenska backhoppningssporten.

Tyvär har den numera tjänat ut som hoppbacke. Backhoppningstekniken och utrustningen har gjort att hoppen blivit för långa. Hindåsgården har gjort en tillbyggnad som ytterligare avkortat bromsplanen. Självfallet har också de allt snöfattigare vintrarna minskat intresset för backhoppning.

Krafter är igång för att få hoppbackarna byggnadsminnesförklarade. De anses ha ett stort idrottshistoriskt värde.

Bertil Larsson

Ballboslöjd

KNUT ÖSTGÅRD

Sjuhäradsbygden är allmänt känd för sin förindustriella tillverkning. Överallt i stugorna var förr kvinnor och män – ja, ofta även barnen – sysselsatta med att dryga ut inkomsterna genom hemarbete av olika slag. Vi känner till vävningen i Mark med dess förläggargårdar, vi har hört om smidet i Veden och bleckslageriet i norra Kind.

Överallt brukar man betona hur dålig jordmånen i bygden var och hur svag avkastning den gav; därför måste befolkningen kompensera jordbruket med hemslöjd. Alltid kommer jordbruket i första rummet och andra försörjningsmöjligheter ses som andrahandsalternativ. Men det är inte självklart att det var så. Människorna här liksom på många andra håll i landet såg kanske sedan lång tid tillbaka tillverknigen som ett bättre alternativ ur ekonomisk synpunkt. Att odla spannmål i skogsbygd är säkert ett sämre val än att slöjda hemma för att sedan byta till sig brödsäden från slättbönder. Hemslöjden är ofta ingen compensation för ett svagt jordbruk, den är en fritt vald strategi från dem själva. Ser man till välståndet i dessa hemslöjdsbygder är det också överraskande gott ställt på många ställen. Tillgänglig statistik visar att trots en låg uppodlingsgrad per invånare står sig befolkningen här gott i konkurrensen med människor på andra ställen.

I Bollebygds härad var det i skogen man fann råvaran för hemarbetet. Här handlade det om renodlad träslöjd och mest känd har bygden blivit för sina laggkärl och enklare möbler. Även husgeråd som vispar och slevar, vardagspersedlar som träskor eller föremål som åror framställdes med skogen som råvara. I skogsområdena delvis norr om häradet flätades dessutom korgar i Töllesjö och Hedared och man sysslade med bastabinne i Ödenäs.

Hur tillverknigen inriktades berodde naturligtvis främst på vilka råvaror som var tillgängliga. Och det var inte så enkelt att man bara kunde

gå ut i skogen och hämta de träd man behövde. Ägde man ingen skog fick man hålla tillgodo med rötter eller spillvirke, och detta kom att styra vad som tillverkades i respektive stuga. Den besuttne bonden valde oftast därför de mer materialkrävande och skrymmande hantverken, medan den obesuttne torparen fick ägna sig åt de s.k. småslöjderna.

Bostadens geografiska läge i förhållande till avsättningsorter och transportleder hade också viss betydelse. Utan dragare var det inte lätt att transportera skrymmande möbler även om råvaran varit möjlig att komma över. Möbeltillverkningen kom därför att bli koncentrerad till häradets centrala delar medan befolkningen i ytterområdena höll sig till tillverkning av mindre föremål

*Dryckeskanna eller laggstänka, ur Borås Museums samlingar.
Foto: Marita Wasling.*

Laggkärl och fisklådor

Historiskt är tillverkning av laggkärl av största betydelse för Bollebygd. Stora mängder förvaringskärl behövdes i hushåll och industri även förr i tiden. I varje hem fanns kar för nedsaltning och tvättning. Den inlagda sillen förvarades i tunnor, men dessa tillverkades ofta av särskilda tunnbindare och de kom mera sällan från denna bygd. Den på 1700-talet

så blomstrande färgningsindustrin i Borås behövde stora kar för sina färgbad – behållare med en diameter av upp till 3,5 m tillverkades.

Nya material och ändrade användningsområden gjorde att laggningsen förlorade i betydelse. Då ersattes den med tillverkning av fisklådor i stor skala och drickabackar i mindre. Detta blev möjligt då elektrifieringen kom till bygden på 1920-talet och små eldrivna sågar kunde användas för sågning av tunna brädor. I skogarna runt Bollebygd fick denna tillverkning en mycket stor betydelse för sysselsättning och inkomst. En van lådspikare kunde dagligen göra över 100 lådor. Normalt förbrukades i Göteborg omkring 10 000 lådor per dag, men efter en lyckad fångst lär man någon gång ha förbrukat 65 000! Lådtillverkning kom sedan att bli det hemarbete i trakten som höll ut längst i tiden. Numera har det mesta ersatts av plastprodukter.

Bollebygdsborna har alltid varit mångsidiga och funnit även andra vägar för sin utkomst. Som exempel kan nämnas att forkörslor mellan Göteborg och Mark traditionellt varit en försörjningskälla. Och brädorna till snickarna i Lindome har ofta levererats från Bollebygd för att användas i deras möbeltillverkning. Ett femtiotal träskottillverkare fanns under perioden 1860–1910 i bygden. Hemtextilen nådde även hit, med maskinstickning som mest typiska näring.

Åror och master

En näringsgren som inte haft så stor ekonomisk betydelse för bygden, men som ändå sätter fantasin i rörelse, är tillverkningen av åror. Anledningen är att en del åror var särskilt långa och gick på export till exotiska länder.

Tillverkningen var koncentrerad till skogstrakterna i västra Björketorp och sysselsatte som mest ett tiotal hushåll samtidigt. Men ofta fick arbetarna bege sig till platser där råvaran fanns. Det var lättare att tillverka årorna där än att hämta hem hela trädstammar.

Normalt tog man bara en åra ur varje trädstam, varför virkesåtgången blev stor. Stammen – alltid gran – skraddes först och finputsades med bandkniv och rundhyvel sedan. Cirka tio par åror i normalstorlek kunde tillverkas per dag av ett arbetslag om två man.

Merparten av årorna var naturligtvis i vanlig storlek, men vissa var så långa som 24–30 fot. En del var också styråror och somliga dekorerades med ett färgat zigzag-mönster. Upphandlare i Göteborg tog hand om dem och sålde dem på västkusten. En del exporterades till Danmark och England. Ja, även till Egypten, där de användes som prämaror.

En näralliggande hantverk var tillverkning av master i skiftande storlekar. De största kunde vara 18 m höga och 70 cm i diameter vid roten. En sådan mast måste skräddas 16 gånger innan den kunde hyvlas.

Också stakar skräddes och hyvlades. En del försågs med krok och användes som båtshakar. De skulle vara släta och fina för att kunna användas till att hantera båtar och pråmar i Göteborgs hamn.

Tillverkningen upphörde på 1940-talet. Vid hembygdsgården i Björketorp kan man idag se ett par sju meter långa åror.

Marknaden

Att förläggarsystemet utvecklades tidigt inom textilindustrin i Mark är väl känt. För att bli förläggare krävdes kapital för att kunna köpa in de råvaror som behövdes, men det krävdes också tillgång till en försäljningskanal, som då knallarna utgjorde.

För tillverkarna i Bollebygd var det i större utsträckning så, att de själva skötte försäljningen av sina produkter, oftast i Göteborgsområdet. Att de även besökte »Trätorget» (Södra torget) i Borås är självklart.

Med tiden utvecklades emellertid även här ett system med uppköpare, ofta lanthandlarna, som sedan skötte försäljningen. Och för den omfattande lådtillverkningen samordnade man transportererna genom en gemensam ekonomisk förening »Lådcentralen Vestkusten» på 1930-talet.

Ballbomöbler

Häradets signum är tillverkning av de välbekanta ballbomöblerna. Det var många snickare som tillverkade dessa enkla möbler under glansperioden 1850–1950. Före denna period nämns inget om möbeltillverkning i exempelvis landhövdingens femårsberättelser.

Flera samverkande faktorer låg bakom den snabba utvecklingen: skråväsendets avskaffande, handelsfrihetens införande, Göteborgs och andra städers expansion för att nämna några.

Ballbosnickeriet var ett allmoge- eller bondesnickeri och förblev så under hela tiden. Det var en hantverksmässig serietillverkning, men den blev aldrig industriell.

Verksamheten täckte delar av Bollebygds socken och i någon mån även Björketorp. Den är i huvudsak koncentrerad till områden nära landsvägen Borås–Göteborg och järnvägen, sällan längre ifrån trafikstråken än några kilometer. I Bollebygd fanns det 1912 inte mindre än 76 möbelsnickare, medan Björketorp endast hade fyra. Det berättas att 13 av 15 gårdar i Gesebol, Pukared och Konungsgårde med angränsande byar tillverkade dessa möbler i stora mängder.

Bord och stolar har packats i soffan för transport.

En köksmöbel bestående av bord, soffa och några stolar. Foto: Marita Wasling.

Tillverkningen var i första hand inriktad på stolar, soffor och bord. I mindre omfattning tillverkades också flera typer av sängar, skåp och kommoder.

Materialet var furu och gran. Möblerna gjordes i början trävita, men de kom sedan att ådringsmålas för att efterlikna ädlare träslag.

Möblerna hade ett enkelt utförande med ringa utsmyckning. Sofforna tillverkades normalt i en enda storlek, men kunde se olika ut i ryggens överstycke. Detta beroende på vem tillverkaren var, och vad beställaren önskade. Var och en hade sitt kännemärke.

Varje snickare hade sitt utseende på »krusabeten».

Detsamma gällde stolarna, där varje tillverkare hade sin fason på »krusabeten» (ryggbrickan). Benens tjocklek och sitsen på stolen varierade också bland tillverkarna.

Borden kunde ha olika mått och vara specialbeställda. Av de bordstyper som tillverkades var slagbordet det typiska ballbobordet fram till sent 1800-tal – ofta med lådor för besticken. Det ersattes då av klaffbordet. I slutet av tillverkningsperioden tillverkades också många bord med utdragsskivor.

För att underlätta transporter, som i början skedde med häst och vagn, gjordes en standardisering av soffa, bord och stol så de skulle rymmas i varandra. Med sofflocket uppfällt fick bordet plats när klaffarna var fällda, och vid sidan om kunde fyra stolar staplade i varandra också få plats. Det var dåtidens »compact living» möbel.

För många blev detta den första möbel de hade råd att skaffa sig när de satte bo. Den var ändamålsenlig och billig. Som exempel kan nämnas att år 1900 kostade en soffa 3,50 kronor och en stol 1 krona. 1950 var priset för en soffa 40 kronor och stolen kostade då 8 kronor. Detta ska ställas i relation till att en årslön för en arbetare dessa år var cirka 500 respektive 6 000 kronor.

Stolens stora problem var att den kunde bli lealös. Med räta vinklar mellan de ingående trädelarna kunde den inte stå emot några större krafter. Dessutom använde man ibland virke som inte torkats ordentligt. Den gamla ballbostolen hade kraftiga ben och sarg, stadiga tvärsålar och sammansatt med grov plugg. Och även om stolen med åren blev lealös så höll pluggen ihop den. De tidiga stolarna var enbart sammansatta med tappar och plugg.

Möbelsnickarna i Lindome, som hade en längre tradition och tillverkade dyrbarare möbler, skojade med ballbosnickare och sa, att de tillverkade sina stolar under vintern, ställde ut dem i kylan så de frös ihop, och sålde dem innan de töade upp.

Senare under 1800-talet användes varmlim och plugg, vilket gjorde stolarna mer stadiga och bättre klarade de påfrestningar som de utsattes för.

Ballbomöblerna såldes relativt lokalt, företrädesvis i Göteborg. Stadens expansion krävde nya bostäder och dessa skulle utrustas med nytt bohag. Spridningsområdet sträckte sig ner mot södra Västergötland och Halland samt in i Bohuslän och Dalsland.

Möblerna hamnade i arbetarhem i städerna och hos torpar- och statarfamiljer på landsbygden, ibland även i bondehem. Dessa möbler var avsedda för de enklare hemmen och skulle verkligen användas. I finare miljöer var ju många möbler annars mest till för prydnad. Med tiden blev ballbomöblen en ren köksmöbel och fanns då även i bonde- och tjänstemannahem.

Idag kan vi finna ballbomöbler både i finrum och i verkstad. Dekorativ och oöm på samma gång. Ballbostolen är kanske inte så bekväm att sitta på under under en längre middag, men används gärna av dem som uppskattar dess värde.

Målning

Den målningsteknik som användes var normalt s.k. drickamålning, med svagdricka eller öl som bindemedel. Till grundmålning användes draglimsvatten och guldockra. Sedan ströks stolen med obränd terra och bindemedel. I den våta färgen rullades en ihopvikt strumpa för att efterlikna ådringen av flammig björk. Med en bred pensel fördrevs sedan ådringen. När färgen var torr ströks stolen med glitsa (lack) för att göra målningen slitstark.

Slutet för epoken

Anledningen till att tillverkningen minskade och slutligen upphörde står att finna i ändrade levnadsbetingelser. Bostadsvanorna ändrades och funktionalismens trånga kök gjorde kökssoffan omöjlig. Den fasta köksinredningen slog ut den fristående skänken och så vidare. Mest var det naturligtvis ändå den framväxande storindustrin inom möbelsektorn som påverkade utvecklingen.

Efter 1950 fanns inte mycket kvar av möbeltillverkning i dessa trakter, även om några snickare fortsatte med tillverkning på beställning. De som fortsatte med någon produktion hemmavid gick i allmänhet annars över till fisklådor.

Industrialismen och tillgång till nya material som metaller, porslin och plast påverkade i ännu högre grad ballboslöjden av husgeråd och bohag. Men laggning, korgning och trätäljning har alltmer blivit en kvalificerad sysselsättning för dem som fortfarande kan konsten och en viss inkomst ger den då också.

Referenslitteratur:

Agneta Boqvist, Den dolda ekonomin, Liber, 1978

Torsten Sigfridsson, Ballbomöblerna, Hemslöjd Västra Götaland, 2002

Öde gårdar och glömda åkrar

– medeltida landskap i Sjuhäradsbygden

PÄR CONNELID & CHRISTINA ROSÉN

Det medeltida landskapet – närvarande men okänt

Medeltiden är sedan en tid tillbaka i fokus inom både forskning och populärvetenskap. Kunskapen kring det medeltida landskapet, med dess innehåll av gårdar, odlingsmarker och människor som brukat jorden, är dock fortfarande ganska begränsad. Exempelvis är antalet utgrävda hus från medeltiden i vårt land försvinnande litet jämfört med alla de hus från förhistorisk tid som blivit arkeologiskt undersökta! Visst forskas det kring medeltidens odlingshistoria och bebyggelse men detta får sällan något genomslag i den bredare historieskrivningen. De historiska översiktsverken baseras nästan aldrig på vad landskapet självt har att berätta.

Sjuhäradsbygdens landskap är fullt av historia, som här vid Tolla i Töllsjö socken. Dikad åker i förgrunden och yta omgiven av terrasser och odlingsrösen på höjden, den senare kanske med ett medeltida ursprung. Foto: Pär Connelid.

Detta är både beklagligt och märkligt med tanke på att landskapet i sig är ett innehållsrikt och ovärderligt forskningsarkiv. Sverige i allmänhet och det sydsvenska höglandet (med Sjuhäradsbygden) i synnerhet är faktiskt internationellt sett unikt genom alla de välbevarade spår efter äldre bebyggelse och markanvändning som finns kvar ute i markerna.

Vi vill med den här artikeln visa, att medeltiden är närvarande i dagens landskap i större utsträckning än vad man i förstone kan tro. De »traditionella» spåren i form av kyrkor, borgar etc finns där naturligtvis, men utgör långt ifrån de enda påtagliga minnesmärkena från perioden ifråga. Med hjälp av framför allt de historiska kartorna och bevarade former i fält ska vi försöka visa hur den mer vardagliga medeltiden kan se ut, spåren efter det liv de allra flesta människor levde. Ett axplock exempel från Bollebygd och andra platser runtomkring i Sjuhärad får fungera som illustrationer.

Geografiskt sträcker sig vår resa tvärs över Sjuhäradsbygden och tar sin början i Redvägs härad längst i öster. Den följer i stort sett nuvarande riksväg 40. Flera av lämningarna har för övrigt dykt upp i samband med de kulturhistoriska utredningar som gjorts inför den planerade ombyggnaden av vägen öster om Borås.

Vi kommer att uppehålla oss en del kring alla de mer eller mindre tydliga indikationer på ödeläggelse som dyker upp i olika typer av källmaterial. I många fall torde ödeläggelsen hänga samman med den s.k. senmedeltida jordbrukskrisen, alltså den nedgångsperiod som inleddes med digerdöden 1350 och sedan sträckte sig ett hundratal år framåt.

De vanligaste medeltida spåren i Sjuhäradsbygdens landskap utgörs förmodligen av olika typer av odlingslämningar. Det rör sig här antingen om permanent övergiven, s.k. fossil åkermark eller om bevarade former i den moderna, fortfarande brukade jordbruksmarken. I båda typerna av miljöer är terrasskanter och odlingsrösen (även kallade röjningsrösen) vanligast. Terrasserna har bildats genom att matjord transporterats nedåt i sluttande terräng när marken bearbetats. Under medeltiden, när marken brukades intensivt, packades matjorden ihop längs åkrarnas ytterkanter och terrasskanter på över en meter kunde uppstå. Terrasseringen var således inget som eftersträvades utan främst en effekt av själva brukandet av marken.

Mäktiga terrasskanter kan alltså i sig vara ett tecken på medeltida odlingsverksamhet, även om sådana givetvis uppkommit även under andra perioder. På många ställen i dagens Sjuhäradslandskap finns höga terrasseringar i den moderna åkermarken, vilka säkerligen har ett ursprung i medeltiden.

Utsnitt ur karta över Redvägs härad från åren 1642–43. Lantmätaren har grovt markerat de större skogsområdena med trädsymboler. Notera aavrättningsplatsen »Galie» ett stycke norrut i Ätrådalen.

Centralbygder och skog

Den som färdas genom Sjuhärad längs riksväg 40 kan knappast undgå att notera hur landskapet ständigt skiftar karaktär. De öppna odlingslandskapen kring exempelvis Gullered, i dalgångarna vid Ulricehamn, Rångedala och Bollebygd omges av större eller mindre skogsområden. Dessa landskapszoner är i hög grad naturgivna och avspeglas även i hur de förhistoriska och medeltida lämningarna uppträder.

Vi kan förutsätta ett mer eller mindre kontinuerligt brukande av marken i de centrala bygderna under lång tid, i vissa fall kanske tillbaka till bondestenåldern. I de mer skogsbetonade områdena har bebyggelsens och odlingens omfattning sannolikt varierat starkt under olika perioder. Utbredningen av fossil åkermark tyder på att de redan under förhistorisk tid fungerat som ett slags expansionsbygder. För medeltiden är denna bild ännu tydligare. Det är i dessa områden vi har flest indikationer på övergiven medeltida bebyggelse och odling.

Även inom de öppna, mer centrala odlingsbygderna finner vi naturligtvis medeltida spår, vanligen i form av odlingslämningar. Vid *Tissered*, startpunkten för vår landskapshistoriska resa längs riksväg 40, finns ovanligt många tecken på att en eller flera gårdar lagts öde i området under medeltiden. Låt oss börja där!

Gränsbygden mot Småland

I Tissereds by, som under medeltiden var egen socken (idag en del av Gulleredes socken), fanns fyra gårdar när den äldsta kartan upprättades på 1640-talet. Mycket talar dock för att byn tidigare varit större. För det första finns här en ännu levande tradition som berättar att det »på kung Hägges tid» fanns en stad någonstans på byns marker. Den ska ha hetat Häggestad. Sägningen knyts till det stora området med fossila åker nära den gamla kyrkoruinen. Det berättas vidare att denna »stad» försvann i samband med digerdöden. I sen tid lär man ha funnit spår av kullerstensgator då man grävt i marken här.

För det andra avslöjar utseendet på den fossila åkermarken i området att den använts under medeltid (liksom även under förhistorisk tid). Det historiska kartmaterialet visar att marken inte brukats sedan åtminstone mitten av 1600-talet. Merparten av den matjord som bygger upp de många och delvis mycket mäktiga terrasskanterna i området måste alltså rimligtvis ha kommit på plats redan under medeltiden.

Ytterligare en indikation på ödeläggelse i Tissered finns i de äldre kartorna. På en karta från 1780 finns nämligen marknamnet *Häggarp* äng i detta område. Häggarpet är även namnet på ett under 1800-talet tillkommet torp nära den fossila åkermarken. Misstankarna om en

Läget för en tidigare (nu överodlad) terrasskant i den moderna åkermarken vid Tissered. Matjorden, som här studeras av länsstyrelsens representant, är fortfarande 1,50 meter tjock! Foto: Pär Comelid.

medeltida ödegård, kanske med namnet *Häggarp*, var således mycket starka när provgrävningarna inför ombyggnaden av den intilliggande vägen upp mot Liared genomfördes under några dagar i augusti 2004.

Till vår stora glädje avslöjade den arkeologiska undersökningen spåren av just en medeltida gård. Tidigare sökschakt hade visat att det fanns härdar (eldstäder) i dagens åkermark strax norr om den sentida Häggarpet-bebyggelsen. Nu fann vi också spår efter nedgrävda stolpar från hus och en större eldstad med en flat sten intill. Kanske hade den använts till brödbakning?

Det undersökta området var så litet att vi inte kunde avgöra hur husen sett ut eller hur stor gården varit. Men tre ¹⁴C-prover («kol-14») gav ett samstämmigt svar på hur gammal den är. Någon gång under medeltidens början, förmodligen under 1100-talet, anlades här en gård. Den fanns kvar fram till senare delen av 1300-talet, för att sedan försvinna. Som vi sett, skedde detta inte helt spårlöst. Både delar av åkermarken och minnet av den nedlagda gården kom att fortleva ända in i våra dagar.

En eldstad från högmedeltid, funnen vid utgrävningen av en medeltida gård vid Tissered. Foto: Christina Rosén.

Bara några kilometer söder om Tissered och Häggarpet, på andra sidan riksväg 40, ligger gårdarna Fläred och Kärrhester. I äldre handlingar uppträder de märkligt nog ofta tillsammans, som en enhet: »Fläred med Kärrhester» lyder skrivningen. Formuleringar av det här slaget brukar vara ett tecken på ödeläggelse. Troligen är det så, att Kärrhester legat öde under någon period, varvid marken fortsatt att brukas under Fläred. När gården sedan återbesattes kom de båda enheterna av olika skäl även fortsättningsvis att betraktas som ett hemman.

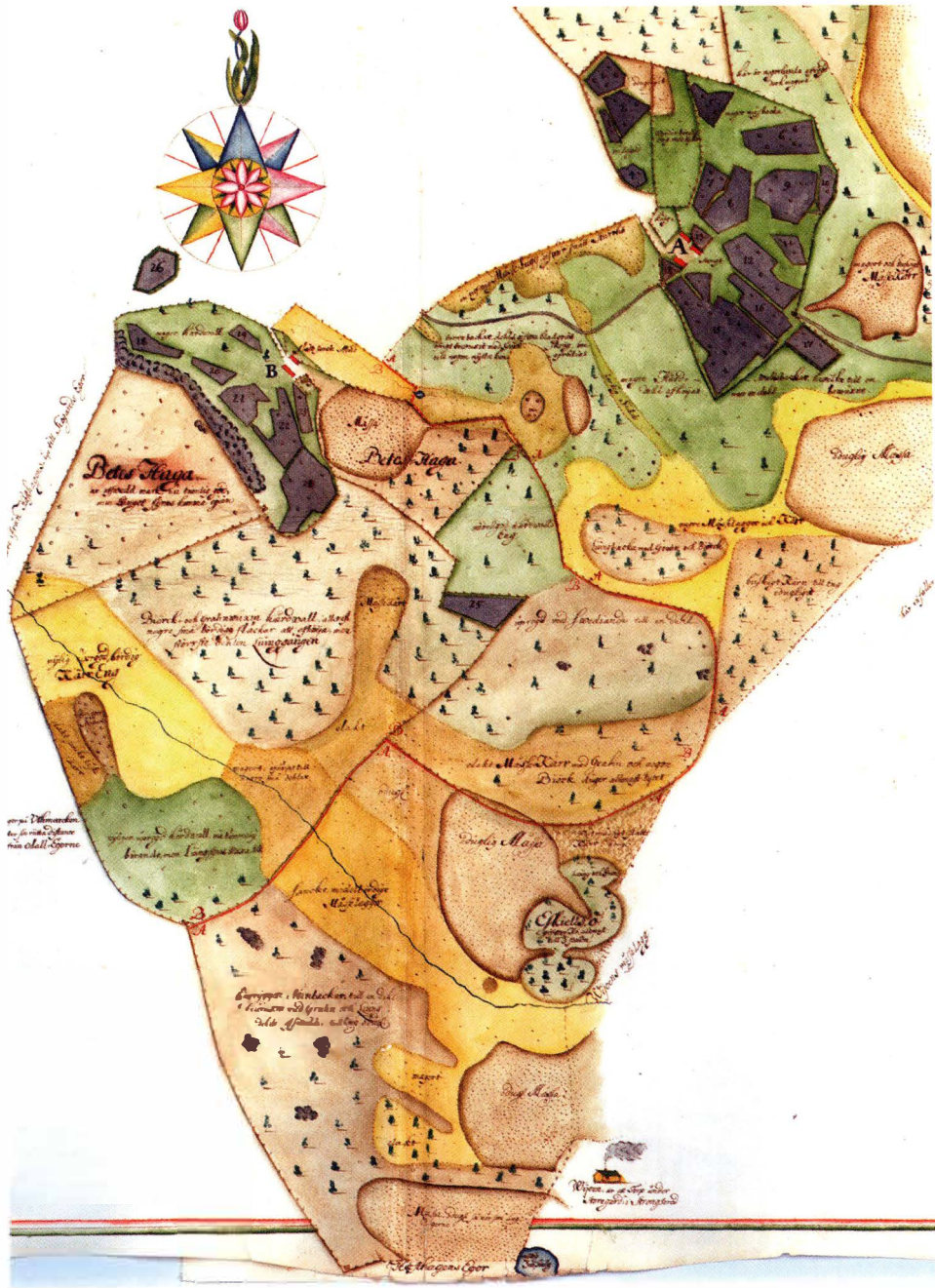
I beskrivningen till storskifteskartan över Fläred från 1809 finns ett par marknamn som är intressanta i detta sammanhang. Längst i söder ligger *Ödegårdsmaden* och en beteshage kallad *Ödegårdet*. Vid ett besök här för några år sedan påträffades fossil åkermark över en ganska stor yta samt en husgrundsliknande lämning. Karaktären på åkermarken (med »välbyggda», ganska stora röjningsrösen och flera tydliga terrasskanter) kan tyda på att marken odlats under medeltid. Provstick i husgrunden visade bl.a. att den innehåller mycket träkol. Kanske har vi här resterna efter en ödegård, med minst ett bevarat hus och delar av (eller rentav hela?) åkermarken. Hur lämningarna ska tolkas i förhållande till en eventuell ödeläggelse vid Kärrhester går naturligtvis inte i nuläget att uttala sig om. Framtida undersökningar får utvisa vilka ytterligare hemligheter som den täta barrskogen i området intill *Ödegårdsmaden* ruvar på!

Strängsered och flera av grannsocknarna på gränsen mot Småland och f.d. Skaraborgs län uppvisar överhuvudtaget ovanligt många tecken på ödeläggelse. Det rör sig dels om namnkonstruktioner liknande Fläred med Kärrhester (t.ex. Åsen med Remma), dels ett ganska stort antal gårdar/nybyggen som upptas i 1500-talets jordeböcker men som ganska kort därefter försvinner (i t.ex. Gullereds och Liareds socknar). De sistnämnda behöver naturligtvis inte nödvändigtvis ha ett ursprung i medeltid men i flera fall kan det vara så.

Ett annat tämligen säkert tecken på medeltida ödeläggelse är uppgifterna om »tomter» i de äldsta jordeböckerna. Flera av gårdarna i det här aktuella området dyker nämligen upp under denna beskrivning när de första gången förs in i jordeboken, exempelvis Ekesbo, Hultagärde och Tubbarp i Gullereds socken. I Strängsered finns än idag en gård med namnet Tomten (tidigare även kallad Ryd).

Karta över »Fläred med Kärrhester» (bokstäverna A resp. B), upprättad år 1701 av lantmätaren Peter Brodthagen. På en senare karta finns flera ödegårdsindikerande namn i området längst i söder, vilket hör till Fläred.

Kring Ätradalen

På höjdpartierna längs Ätråns dalgång strax norr om Ulricehamn är medeltiden också väl representerad i dagens landskap, bl.a. som en följd av ödeläggelse av det slag som beskrivits ovan. Vid sidan av all förhistorisk åkermark i form av röjningsröseområden, finns här en hel del andra odlingslämningar som med största sannolikhet är medeltida, bl.a. vid Ubbarp och kring gårdarna Gäla och Snipe.

Gropavall vid Gäla, Brunns socken. Kanske har den gamla hägnaden uppförts under medeltid. Foto: Pär Connelid.

Utgående från Gäla-bebyggelsen och vidare mot sydost löper en ålderdomlig hägnad i form av en gropavall, d.v.s. en uppkastad jordvall med ett dike på ena sidan. De äldre kartorna visar att den inte har något med 1600- och 1700-talens hägnadsarrangemang att göra, vilket gör ett medeltida ursprung troligt.

Väster om dalgången kan den som åker på riksväg 40 studera det medeltida odlingslandskapet praktiskt taget direkt från bilfönstret! Omedelbart väster om Villastaden i Ulricehamn löper vägen nedanför en stor, välbetad hagmark som är mycket rik på fossila lämningar. Det rör sig här sannolikt delvis om resterna efter en ödegård som vi inte säkert kan veta namnet på men som möjligen hetat Solberga. Detta är namnet på området i de äldre kartorna («en tract kallad Solbergia»). Det stora gravröset på höjden strax norr om, idag benämnt Konungarör, kallas på en tidig karta över Gäla för Solbergz rör.

Utsnitt ur 1734 års karta över Brunns kyrkby. Uppe till höger ligger »Allmänningen Sohlbergia», troligen läget för en ödegård med samma namn.

Flera faktorer talar för att en ödegård med detta namn funnits strax nordost om Brunn. Hela området mellan kyrkbyn och de övriga, mer centrala odlingsbygderna vid Bjättlunda–Härstorp i norr och Ätradalen i öster uppvisar för övrigt många egenheter (bl.a. oklarheter i fastighetsgränserna) som ytterst kan ha sin grund i ödeläggelse under medeltid. När det gäller Solberga tyder det mesta på att den är identisk med »ett gammalt urminnes ödehemman» som lantmätaren Jöran Hoof fått uppgifter om inför sin kartering av Brunns by år 1734.

Lantmätaren Hoof konstaterar efter en inledande inventering på annat håll att terrängen norr om nuvarande riksväg 40 hyser »höyder och brinckar [= terrasskanter] som i forna tijder skola varit åker» men att det knappast har kunnat legat ett »separat hemman» just där eftersom man inte kunnat nå utmarken. Troligen beaktade lantmätaren här inte de omständigheter som nämndes ovan, nämligen att stora delar av området norr om Brunn kan ha varit drabbat av ödeläggelse. Ödegården Solberga kan mycket väl ha sträckt sig in på granngårdarnas mark och alltså omfattat en betydligt större yta än den ödeåker som lantmätaren kunde överblicka 1734.

Strax söder om »Dalsjöforskrysset» ligger Häljareds by uppe på en markerad moränhöjd. Inslaget av fossil åkermark och andra fornlämningar är här mycket stort, bl.a. i flera av de ännu delvis välhävdade betesmarkerna. Delar av det fossila odlingslandskapet har varit i bruk, och kanske även övergivits, under medeltiden. I byns östra del finns ett stort antal åkrar, avgränsade av kraftiga terrasskanter som är starkt anpassade till den kuperade terrängen.

*Fossil åkermark vid Häljared, Toarps socken. De kraftiga terrasskanterna, som ännu var i bruk vid 1800-talets mitt (infällda kartan), har sannolikt mycket hög ålder. Observera att kartan och fotot inte är orienterade åt samma håll.
Foto: Pär Connelid.*

I samband med utbyggnaden av nya riksväg 40 förbi Häljared undersöktes ett litet område med förhistorisk åkermark omedelbart norr om »Dalsjöforskrysset» Inom ramen för undersökningarna genomfördes en pollenanalys på torv från den närlägnade stora mossen. De preliminära resultaten visar att odlingen i den här delen av området vid Häljared intensifierades rejält under tidig- och högmedeltid.

Bollebygds härad

Det är dags att avrunda vår resa längs riksväg 40 med besök på några platser i Bollebygds härad, med avstickare mot Björketorp/Rävlanda och Töllsjö i norr. Här finns flera exempel på hur medeltiden är synlig såväl i landskapet som i de historiska kartorna.

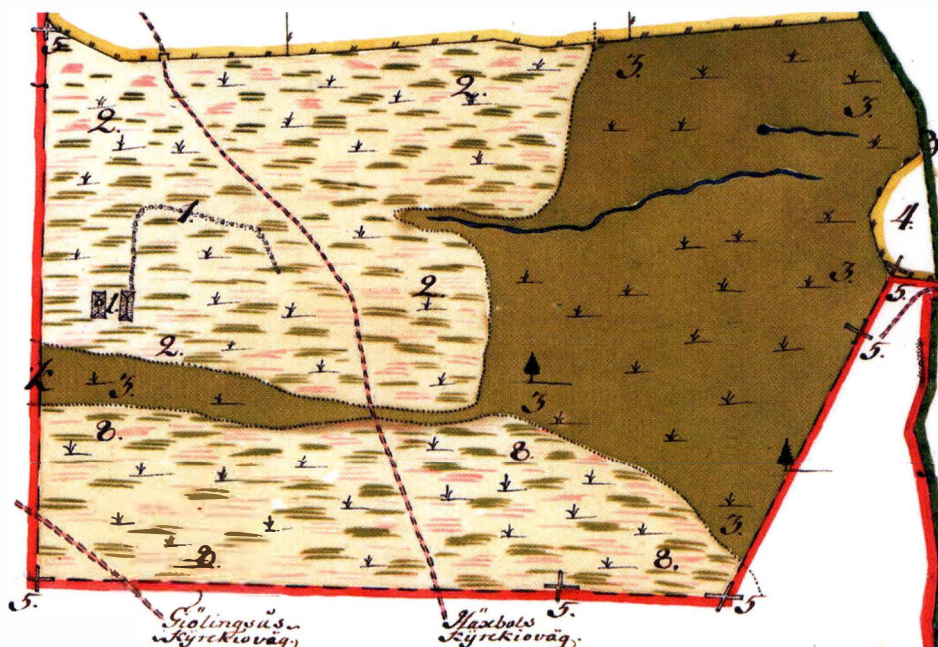
Den som studerar en karta över södra Västergötlands kyrkor och socknar lägger snabbt märke till hur stora socknarna i och närmast omkring Bollebygds härad är, jämfört med resten av Sjuhäradsbygden. Detta brukar tolkas som ett tecken på att befolkningsunderlaget var litet då socknarna bildades, i huvudsak under 1100-talet.

Än idag uppfattar vi stora delar av Bollebygds härad som »obygd». Den odlade bygden återfinns i Nolåns och Storåns dalgångar och runt de större sjöarna, men däremellan dominerar stora områden med skog. Med hjälp av de äldre kartorna och fältspåren kan vi emellertid idag teckna konturerna av ett medeltida Bollebygd som kanske ändå inte var så glest befolkat som man kan tro.

En ödegård i Bollebygd

Vid Kaggabo i Bollebygds socken finns sådana spår av en medeltida gård. I juli 1756 anlände lantmätaren Johan Didrik Striedbeck dit för att kartera ödehemmanet Kaggabo, vilket skulle odlas upp på nytt. Han iakttar och karterar »Rudera [ruinerna] så väl efter omröret [spismuren?], Tomtningar efter stugan, och ladubygnaden; som en gammal stenmur, hvaräst detta hemman en gång i fordna tider varit belägit». Vidare ser han spår efter gamla åkerrenar samt konstaterar att »Detta hemman har ej varit i bruk på mong hundra år».

När hemmanet togs upp på nytt i mitten av 1700-talet lades de nya gårdsbyggnaderna – tyvärr (!) – på ungefär samma plats som grunderna efter den äldsta gården. Det är därför inte längre möjligt att se denna i terrängen. Spår under marken kan dock finnas kvar, vilket gör platsen arkeologiskt intressant. Idag är Kaggabo åter en ödegård – jordbruket har lagts ned och ruinerna efter en gård från mitten av förra seklet är väl synliga! Den intilliggande fossila åkermarken innehåller dock former, bl.a. några tydliga terrasskanter, vilka kan ha ett ursprung i medeltid. Dagens Kaggabo har blivit en villabebyggelse, av allt att döma med rötter mycket långt tillbaka i tiden!

Ödehemmanet Kaggabo i Bollebygds socken, karterat år 1756.

Spåren efter den medeltida bebyggelsen finns på flera andra platser i Bollebygds härad men i andra former. Framför allt är det den fossila åkermarken som kan ge oss en fingervisning om var den legat. Den moderna odlingsmarken är också ganska rik på former som i många fall bör ha hög ålder. Det gäller exempelvis alla kraftiga terrasseringar som avgränsar de lägre liggande delarna av åkermarken.

Töllsjö socken – flera spännande platser

Tolla i Töllsjö sn är ett bra exempel på det sistnämnda. Gården är känd från 1610 års jordebok. Då är den ett nybygge och tas upp som ett torp. Senare blir det ett hemman på 1/8 mtl, alltså en mycket liten gård. Delar av gårdens åkermark avgränsas emellertid av mycket kraftiga terrasseringar, med en höjd som på flera ställen uppgår till klart över en meter. Sannolikt har denna mark brukats under betydligt längre tid. Tolla kan alltså mycket väl ha ett medeltida ursprung, lagts ned under senmedeltid för att sedan återupptas som ett nybygge mot slutet av 1500-talet.

Kraftig terrasskant vid Tolla i Töllsjö socken. Foto: Pär Connelid.

Töllsjö socken uppvisar flera exempel på en liknande utveckling. Gårdarna är i allmänhet kända först från 1500- eller 1600-talen och uppges ofta vara nybyggen. Men landskapliga strukturer som är betydligt äldre finns kvar på många ställen, till exempel i Fagerhult och i Holmared. I *Fagerhult* anar vi spåren av odlingsverksamhet som kanske tog sin början redan under järnåldern. I södra delen av byn finns ett stort område med fossil åkermark, innehållande röjningsrösen, terrasskanter m.m. Delar av åkermarken går eventuellt tillbaka på ett grundmönster bestående av s.k. bandparceller, d.v.s. långsmala tegar.

Fossila åkrar av typen bandparceller finns kvar på många platser i Sjuhäradsbygden. Undersökningar har visat att de vanligen etablerades under yngre järnålder, med början redan vid mitten av första årtusendet. De är resultatet av ett storskaligt tänkande, en slags landskapsplanering vars närmare syften ännu inte är klarlagda. Kanske var det ett markskifte mellan olika gårdar eller också tillkom de på initiativ av någon överhöghet, en hövding, storman eller liknande.

Landskapsplaneringen fick stort genomslag och omfattade ofta stora arealer. »Fiskbensmönstret» kom att sätta sin prägel på landskapet även under medeltid. Den intensiva odlingen under medeltiden, med bl.a. uppkomsten av terrasskanter i teggränserna, bidrog faktiskt i hög grad till att strukturen »låstes fast» i landskapet. I många områden bestämde den utseendet på åkermarken ända in på 1800-talet.

Västergården i Fagerhult, Töllsjö socken. I lövskogen mellan gården och Gärdessjön finns fossil åkermark. Flygfoto: Pär Connelid.

Vid Fagerhult kan det möjligen dölja sig någon förhistorisk grav bland röjningsrösen. Ett par av rösen är påtagligt stora och vällagda och ligger dessutom på kanten av sydslutningen ned mot en sjö – ett typiskt läge för gravar. Den eventuella förekomsten av gravar och bandparcellerad åkermark skulle här alltså tyda på en *mycket* lång landskaphistoria.

Liksom övriga gårdar i Töllsjö socken är också *Holmared* känt först från mitten av 1500-talet. Men precis som fallet var med Tolla och Fagerhult kan vi ana ett betydligt äldre ursprung. Det omväxlande naturlandskapet vid Holmared har givit upphov till ett småskaligt och högst varierat kulturlandskap med stora värden. Åkermarken avgränsas på åtskilliga ställen av kraftiga terrasskanter som tyder på långvarig brukning.

Bandparcellerna i Sjönnared

Ett ovanligt fint exempel på hur äldre organisationsformer »lyser igenom» i de historiska kartorna är den äldsta kartan över *Sjönnared* i Björketorps socken. Gården är känd först från 1500-talet. Åkermarkens utseende på de äldre kartorna avslöjar emellertid att gården, eller i varje fall odlandet i området, är betydligt äldre än så. På kartan från 1706 ser man tydligt hur åkermarken är delad i långsmala tegar med kraftiga renar emellan. Det är här fråga om *bandparceller* av samma slag som diskuterades för Fagerhult

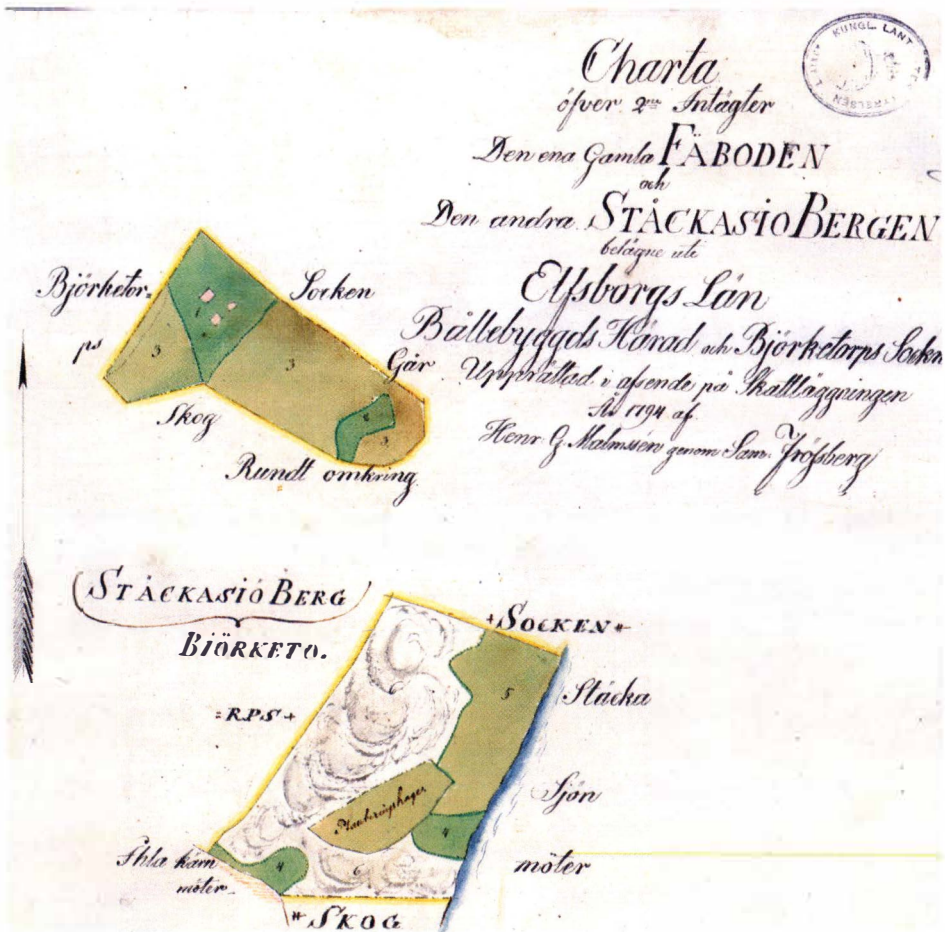
Fäbodan i Sjuhäradsbygden?

En spännande företeelse, som verkar ha ett samband med de medeltida ödegårdarna, är fäbodan. Vi ser dessa framför allt i Björketorps socken. År 1794 karterades en intaga i skogen vid namn Buamyst. Syftet var att den skulle odlas upp till äng under gårdarna i Värred. Om denna berättas i karttexten följande: »På denna plats hafva Åboerna af ålder skolat haft sina så kallade fäbodan uti derest de insläppa Kreaturen öfver Sommarnätterne». Samma år karterades två »olända platser» i samma syfte, denna gång under Buerås. Den ena av dessa platser hette »Gamla Fäboden» och innehöll även tre mycket små åkerlappar – spåren efter en äldre gård?

Fäbodan i någon mening känner vi också till från 1500-talets Sättila. År 1530 tvistade man där om rättigheterna till en ödegård vid namn Budaslätt. Bönderna i Sättila och Hede hävdade bestämt att där aldrig funnits någon gård utan att platsen använts som »budaläger» där man släppte kreaturen om sommaren. Frälsemannen Måns Bryntesson hävdade dock med hjälp av flera andra män att där fanns spår efter en gård i form av såväl åkrar som husgrunder. Tvisten avgjordes inte utan fortgick av allt att döma i flera decennier. Ödegårdarna verkar här ha utgjort en viktig resurs för boskapsskötseln!

Frågan är dock vad beteckningen »fäbodan» står för i detta sammanhang. Det kan knappast ha varit fråga om någon fäbodadrift i norrländsk mening, där delar av gårdsfolket flyttade upp till fäboden sommartid. Ingen av de karterade »fäbodarna» i Björketorp har några byggnader markerade. Kanske man sommartid släppte delar av boskapen på svårtillgängliga betesmarker relativt långt från gården som ett sätt att maximalt utnyttja möjligheterna till bete, utan att för den skull flytta dit.

Fäbodarna är troligen ett uttryck för den satsning på boskapsskötsel som av allt att döma skedde i dessa trakter från senmedeltid och framåt. Betesmöjligheterna var sannolikt begränsade i området närmast omkring den etablerade bygden i dalgångarna. Bebyggelsen kan ju här dessutom i något högre grad än på andra ställen antas ha klarat sig igenom agrarkrisen. De högt belägna skogsområdena runtomkring måste därför, trots viss otillgänglighet, ha erbjudit goda foderresurser. Systemet med fäbodan var dock, av karttexterna att döma, på väg att försvinna mot slutet av 1700-talet. Exemplet från Sättila visar att ödegårdar kunde läggas ut som fäbodan. Frågan är om några av fäbodarna i Björketorps sn också har varit senmedeltida ödegårdar – tanken är onekligen spännande!

Karta från 1794 över bl.a. en gammal fäbod på Björketorps utmark.

Den tidiga medeltiden – en expansiv tid

Sannolikhet har det i Sjuhäradsbygden funnits mängder med gårdar av det slag som beskrivits ovan – anlagda under medeltidens början och sedan övergivna. Den tidiga medeltiden var en period då befolkningen växte ordentligt; detta är väl känt. Träldomen upphörde och många frigivna trälar blev i stället småbönder på nyanlagda gårdar. Förmodligen gick det ofta till så, att mark från vikingatida storgårdar delades upp på flera mindre småbruk. Brukarna av dessa smågårdar – före detta trälar och andra – betalade en del av avkastningen till storgården. Samtidigt förändrades driften på de stora gårdarna till ett mera intensivt jordbruk på mindre ytor. Troligen är det denna process vi ser spåren av i dagens landskap.

Bebyggelsen expanderade under medeltidens första del i många fall långt bortom den etablerade bygden från förhistorisk tid. Många gårdar anlades på platser som inte tidigare hade brukats. Mot slutet av expansionsperioden, under 1200-talet och det tidiga 1300-talet, var kanske merparten av de områden som överhuvudtaget var möjliga att bruka med den tidens jordbruksteknik utnyttjade. Trycket på landskapet var således hårt. För att uttrycka det med en parallell från vår egen tid, så kan man säga att det ekologiska systemet hade råkats i obalans.

Senmedeltiden – befolkningsminskning och förändrat jordbruk

Vid mitten av 1300-talet kom »rekysten» och en påtaglig tillbakagång inleddes. Digerdöden åren 1349–50 kan ses som den utlösande faktorn och medförde initialt en mycket kraftig befolkningsminskning. Ett stort antal gårdar lades öde. Återkommande pestepidemier, klimatförsämring och förändringar inom det medeltida samhället innebar dock att nedgången fortsatte ytterligare ett par, tre generationer framåt. Inte förrän ett stycke in på 1400-talet vände trenden; nyodlingen kom igång igen och livsbetingelserna förbättrades gradvis.

Vad kände medeltidsmänniskan vid åsynen av ruttnande jordbruksredskap och övergivna byggnader, där man visste att kanske en hel familj dött i pesten? »Modern» ödeläggelse vid Kaggabo, Bollebygds sn. Foto: Pär Connelid.

Det medeltida samhället anpassade sig till krisen bl.a. genom att styra över produktionen till förmån för boskapsskötseln. Ett mer extensivt utnyttjande av landskapet i kombination med ändrade ägoförhållanden hindrade exempelvis återbesättandet av gårdar som lagts öde. Vissa

frälseläkter ökade sin makt genom att köpa upp mark (inte minst ödegårdar) för att kunna satsa på de lönsammare boskapsprodukterna. Oxar och smör skeppades ut via de halländska städerna och var en god affär för dem.

Som vi sett i exemplen ovan, försvann de ödelagda gårdarna inte helt och hållet. Några fortsatte att brukas under granngårdar, några togs sedermera upp igen medan åter andra lades om permanent och utnyttjades till fodermarker. Många av ödegårdarna som aldrig återbrukades kom emellertid att leva kvar i människors medvetande under lång tid. Det är inte svårt att föreställa sig, att berättelserna kring husgrunder och övergiven åkermark varit många. Kartexemplen ovan visar, att ödegårdarna ännu 300–400 år efter nedgångsperioden på många platser har varit konkret närvarande i landskapet, inte bara som marknamn eller i minnet, utan genom att de faktiskt låg kvar fullt synliga ute på marken! Kaggabo i Bollebygds socken, där man på 1700-talet återupptog en ödegård, är ett bra exempel på detta.

Slutligen

Vi har på vår resa genom Sjuhärad rört oss från gränsbygd i öster till gränsbygd i väster. Däremellan har vi passerat ett antal andra »gränstrakter», övergångsområden mellan de mer etablerade bygderna. I tider av expansion och befolkningsökning – som den tidiga medeltiden – blev gränstrakterna en viktig resurs. Markerna här var inte alltid idealiska för odling, men ändå tillräckligt bra för att man skulle kunna slå sig ned och bryta ny mark.

Kanske var det också så, att dessa områden befolkades av människor som stod något utanför det etablerade bondesamhället. Under den tidiga medeltiden var det då närmast fråga om frigivna trälar, människor vilkas sociala status var oklar i förhållande till bönderna. »Marginella» människor fick finna sin bärning i marginella områden.

När befolkningen sedan minskade var det dessa områden som först och främst lämnades öde medan den gamla bygden i högre grad fortlevde, om än kanske något reducerad och med delvis andra brukningsformer. Det är därför vi i dessa gräns- eller övergångsbygder har störst chans att identifiera medeltida ödegårdar. Ännu så länge har vi bara skummat på ytan av den enorma mängd belägg som finns på sådana. Spåren av dem syns på de gamla kartorna, men de är i många fall också förbluffande väl bevarade i landskapet. Även om husen ofta är försvunna, eller nätt och jämt synliga i form av några stenrader, så är delar av åkermarken ofta väl synliga för den intresserade iakttagaren.

Att återfinna dessa ödegårdar i arkiven, eller ännu bättre, ute i landskapet, är en både angelägen och oerhört spännande forskningsuppgift! Vår bild av medeltidens landsbygd har hittills i stor utsträckning präglats av den historiska forskningen och dess källmaterial som är ytterst begränsat när det gäller nästan hela medeltiden. Det har förvisso gjorts många arkeologiska undersökningar av medeltida lämningar – men nästan bara i städerna. De mer omfattande undersökningar av medeltida gårdar som har gjorts i Sjuhäradsbygden kan räknas på ena handens fingrar.

Sjuhäradsbygden lämpar sig ovanligt väl för forskning kring medeltidens landskap. Ödegårdarna ligger i många fall och »väntar på» att återupptäckas och inslaget av medeltida odlingsspår är mycket stort, även mitt i dagens rationellt utnyttjade jordbruksmarker. En starkt bidragande orsak till de ovanligt goda bevarandeförhållandena i Sjuhärad är givetvis att åkerbruket generellt sett varit av underordnad betydelse här. Dominansen för boskapsskötseln, en omfattande hantverksproduktion och knallehandel innebar att de övergivna medeltida åkrarna inte alltid odlades upp igen. Brukandet anpassades ofta till befintliga, äldre strukturer, t.ex. de ovannämnda bandparcellerna.

Medeltidens landskap finns kvar ute i terrängen – synliga för var och en som har intresse av att ge sig ut och leta!

Referenser

- Mascher, C. (red.). 2002. Agrarhistorisk landskapsöversikt. Västergötland och Dalsland. Länsstyrelsens Västra Götaland, publikation 2002:14.
- Connelid, P. & Rosén, C. 2004. Fornlämningar vid vägen. Särskild utredning inför ombyggnad av väg 1877, Västergötland, Gullereds och Liareds socknar. Riksantikvarieämbetet UV Väst Rapport 2004:10.

Intryck från Bollebygd

»Det är någonting norskt över det hela»

DAN KORN

När jag tänker på Bollebygds härad vandrar tankarna först till Gustaf Johansson (1920–2004) i Baggården, Morjhults by, Töllsjö socken. Mina besök hos Gustaf och hans fyra syskon på Baggården tillhör mina oförglömliga minnen. Gustaf följde noga mitt författarskap. Han vägrade dock behårt att själv låta sig intervjuas och dokumenteras. När jag gav ut mina böcker brukade han sälja dem åt mig till folk i trakten. Jag minns så väl kvällarna när jag kom dit för att lämna honom böckerna. I det gamla köket satt Gustaf tillsammans med sin bror och sina tre systrar kring slagbordet på ballbostolarna och marbosoffan. Innan det blev affär av skulle jag fågnas. Det räckte inte med det vanliga kaffedrickandet, utan Gustaf ville att jag skulle få en »tallrik». Det brukades så i Baggården, att gästerna skulle ha en tallrik med köttpålägg och kanske leverpastej, sylta, saltgurka samt smör och bröd. Jag tackade nej och när Gustaf frågade varför, sade jag som sanningen var att jag som jude inte åt mycket av det som Gustaf ville bjuda på. Gustaf gav sig inte så lätt. Först försökte han hävda att han hade bjudit judar på tallrik förr om åren, när judiska gårdfarihandlare var en vanlig syn på den västgötska landsbygden. När det inte hjälpte frågade han noga ut mig om vad jag kunde och vad jag inte kunde äta. Han räknade ut en meny som passade även mig och såg i fortsättningen till att alltid ha riktigt smör, knäckebröd och matjesill hemma.

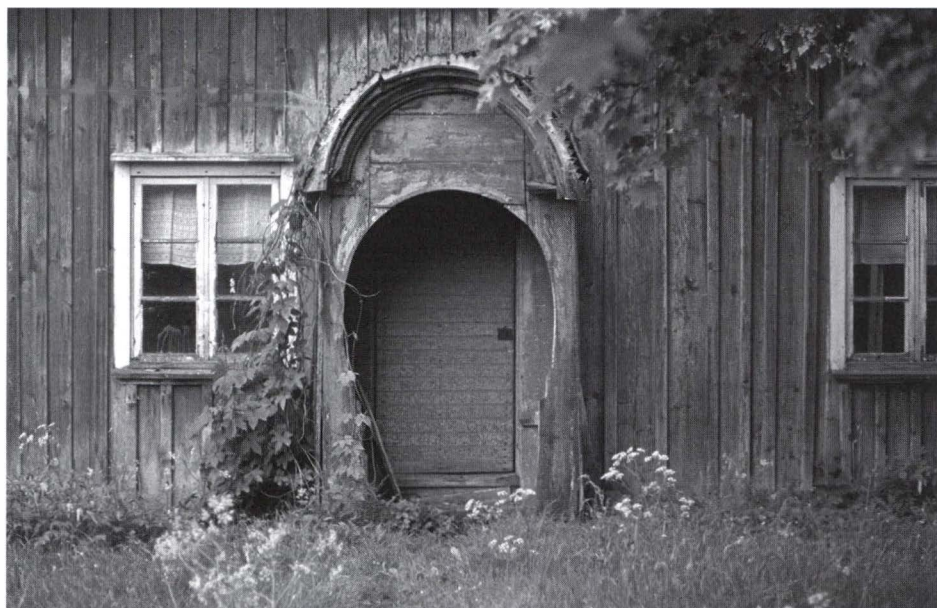
»Tänk om alla människor vore västgötar»

Gustaf hade sin uppfattning klar. Detta att jag höll på mina traditioner och regler var av ondo. Ty om alla människor i världen var likadana så skulle det bli fred på jorden. Vad Gustaf inte sade, men som han uppenbarligen utgick från, var att denna världsfred skulle inträffa när alla människor blev som honom. Han praktiserade talesättet: »Tänk om alla människor

vore västgötar. Tänk va gött å lognt de skulle va här i värila.» Det låter ju trevligt, men är i själva verket höjden av inskränkthet. Jag vågar påstå att lika typiskt som det är att tänka som Gustaf, lika typiskt är hans handlingssätt. Även om han hävdade motsatsen tog han hänsyn till mig och andra annorlunda människor. Han hade inte behövt göra det. Han hade kunnat bjuda mig på en slät kopp kaffe om jag nu skulle fågnas med något. Men han ville hålla på sitt bruk med en tallrik riktig mat. Och han lyckades anpassa sin gamla tradition till min. Det är vad jag ser som ett föredöme, att hålla på den egna kulturen och ta hänsyn till andras. Hade folk på vår planet i det avseendet gjort som Gustaf hade jorden verkligen blivit en bättre plats att leva på.

Besöken hos Gustaf brukade sluta med att han följde med mig ut till bilen när jag skulle åka därifrån. När vi sagt farväl och jag satt mig i bilen hörde det till att han knackade på bilfönstret. Det var bara att veva ner rutan. Då plockade Gustaf fram sitt munspel och spelade en stump för mig. Vid flera tillfällen var det gamla låtar som Gustaf hade lärt sig i sin ungdom och som han kunde berätta att den eller den spelmannen hade brukat spela. Jag ville gärna få dem bevarade och försökte flera gånger förmå Gustaf att låta mig spela in dem på band. Han vägrade. En gång

»Lellastöva» på Baggården, Morjhult, Töllsjö. Foto: Dan Korn, 1985.

försökte jag i smyg sätta på en liten fickbandspelare. Därför har jag en suddig inspelning med Gustaf där han säger:

– Jag ska gärna spela en låt för dej, bara du stänger å apparaten först.

Baggården med de fem gamla syskonen var på många sätt typisk för en stor grupp gårdar i Västergötland med angränsande landskap. En av Gustafs systrar hade visserligen varit gift och flyttat tillbaka hem igen som änka, men fyra ogifta syskon i ett gemensamt hushåll räcker ju det också.

Alla gårdens ängar slogs med lie av Gustaf och hans bror. Systrarna hjälpte till att räfsa. Under de år jag kände Gustaf blev djuren färre och såldes så helt. Syskonen blev äldre och svagare. Så dog de ett efter ett. Hushållet blev tyngre och omänskliga arbetsbördor föll på Gustaf. För att klara det moderniserades köket. Till slut blev Gustaf kvar ensam och bitter. Jag frågade honom om han inte nu, när syskonen var döda och köket förändrat inte själv skulle ha satt värde på om jag hade kunnat ta fram ett foto på syskonen i det gamla köket, fotot som han alltid nekat mig att ta. Han svarade varken ja eller nej på den frågan, men vad han sade med sin kroppshållning och sina ögon kunde jag bara tolka på ett sätt.

Gustaf berättade en gång för mig om hur han haft en hel delegation från Naturvårdsverket på besök för att inspektera de lieslagna ängarna. De höga herrarna och damerna hade vandrat runt på gårdens marker mycket imponerade. Själv blev Gustaf inte lika imponerad. Han hade sin vana trogen bjudit hela delegationen på mat. Någon tallrik blev det inte, men väl saft och smörgåsar serverat i trädgården. När de talades vid fick han klart för sig att det var si och så med dessa lärda människors kunskaper. De hade studerat vid universitet och var ju agronomer och annat fint, men inte en enda av dem var lika lärd som Gustaf själv. Nej, som han berättade, var det inte en enda av alla dessa människor som kände till att Zarah Leander hade åkt i diket i Bollebygd 1929!

Även om Gustafs eget exempel på »di så kallade lärdes» bristande kunskaper kanske inte var så lyckligt valt, hade Gustaf egentligen rätt. Han besatt stora kunskaper som inte fås vid något universitet. Och då tänker jag inte i första hand på Zarahs eskapader i Bollebygd utan på hans djupa kunskaper i väsentligare ting, som jordbrukets skötsel enligt traditionella metoder och Bollebygds kulturhistoria.

Zarah Leander lär alltså ha åkt i diket i Bollebygd 1929. Det var väl i samband med hennes debut på revyscenen för Ernst Rolf i Borås, kan jag tro. Det är inte Bollebygds enda anknytning till scen och kabarét från 1920-talet. Många gamla bollebygdsbor talar ännu om skandalen med de förskingrade skattemedlen, som ledde till att länsman Mellén begick självmord och kyrkoherde Hemming Gardell blev avsatt. Förskingrande

länsmän blev ett stående skämt i tidens revyer och på Folkan i Göteborg lät Karl Gerhard det vitsande paret Ludde Gentzel och Rulle Bohman fråga varandra:

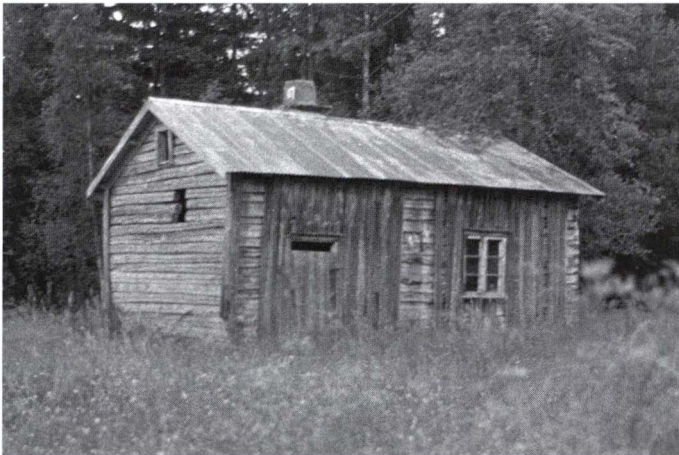
- Vet du varför di inte kan bygga stenhus i Bollebygd?
- Nä?
- Kyrkoherden har druckit ur kalken.

Det är någonting norskt över det hela!

När vi talar om Bollebygd och 1920-talets populärkultur kan jag inte låta bli att nämna revycharmören Karl-Ewert. Han skrev en sång som hade titeln »Det är någonting spanskt över det hela». Jag skulle vilja travestera den titeln och beskriva Bollebygd med orden: Det är någonting norskt över det hela!

Och då ska man komma i håg att jag inte i första hand förknippar vårt västliga grannland med dumma historier, utan med en enastående natur, en minst lika enastående kultur och med trygga, varma människor. Det är något av det jag känner i Bollebygd.

Bollebygd är de breda dalgångarnas härad. De två ådalarna, den ena uppifrån Töllsjö, den andra från Hultafors, möts i Bollebygd och bildar Storåns dalgång ner genom Björketorps socken och Sätilla till Lygnern. Resten av häradet, bortsett från ådalarna, är bergig skogsbygd med småbruk och torp, där djupa skogar och vidsträckta mossar gör det långt mellan de bebodda hemmen. Det är norska linjer över ett sådant landskap. Visserligen kanske en lokalpatriot från Bollebygd skulle vilja vända på det och hävda att det är Norges dalar som påminner om Bollebygd, men då får man väl invända med att den mänskliga anpassningen till landskapet

I skogsbygderna finns ännu rester av den gamla bebyggelsen kvar. Omålad enkelstuga vid Ekekullen, Bollebygds socken. Foto 2001.

Bröderna Algot och Erik på Lekarehall, Töllsjö, kupar potäterna med »krok». Algot drar och Erik styr. Foto: Dan Korn, 1985.

har lånat drag från Norge. Det gäller såväl hoppbacken i Hindås som skidbacken Bollekollen, där ju själva namnet travesterar norska förhållanden.

Bebyggelsen i Bollebygd har helt klart norska influenser. På de flesta gårdarna ligger stora, rymliga byggnader. Det gäller såväl boningshus som lagårdar. Merparten av gårdarnas byggnader är byggda i början av 1900-talet. Medan den äldre bebyggelsen ofta utgjordes av typiskt västgötska byggnader, som långloftstugor och små, oftast omålade enkelstugor, byggdes denna nya bebyggelse med bohuslänska drag. Det är de bohuslänska dubbelbyggingarna som dominerar som manbyggnader och de bohuslänska lagårdarna med skonke, eller »utskött» som det heter på en del håll, som är de typiska lagårdsbyggnaderna. Samma typ av bebyggelse dominerar även södra Norge. Gårdarna ligger ofta på gränsen mellan dalgången och de skogiga bergen. Det gör att gårdarna ligger högt, med storslagen utsikt över dalen.

Så är bebyggelsen i dalarna. Men beger man sig upp i skogsbygderna möter man ett annat landskap och ofta en annan bebyggelse. På många av skogsgårdarna finns också de typiska stora boningshusen och lagårdarna. Men där finner man också ibland den äldre bebyggelsen med små enkelstugor, långloftstugor och lagårdar av äldre och mindre slag.

Enligt vetenskapen dog seden att servera »lussebete» på luciamorgonen ut i slutet av 1800-talet. Det visste inte Johan Hjort, så på morgonen den 13 december 1994 ville han servera lussebete till sin bror. Brodern ville inte stiga upp, så Johan skällde ut honom och gick till lagården för att pyssla om hästen. När Johan kom in igen förstod han att brodern haft en hjärnblödning och fick larma ambulansen. Senare på dagen, när Johan hade gått för att se till hönsen, började han tänka på vad som hänt. Han fick en sådan efterchock att han ramlade omkull på marken och kunde inte ta sig därifrån. Han hade antagligen frusit ihjäl om inte hans katt kommit och rullat ihop sig i hans famn och värmt honom. Sedan den dagen följde katten Johan på ett par meters avstånd vart han gick. Foto: Dan Korn, 1995.

Reflektioner

När jag tänker tillbaka på de människor jag mött i min jakt på äldre tiders liv i Bollebygd måste jag fråga mig själv: Har jag verkligen varit med om detta? Mycket av det jag upplevde i Bollebygd under 1980- och 90-talen var ting som lika gärna kunde ha upplevts hundra år tidigare. När jag gav mig ut i bygderna hade jag läst en hel del om svenska folkliga traditioner från förr. Jag hade hittat ett stort parti med gamla årgångar av tidskriften »Fataburen» från seklets början och där hade jag bland annat läst om julseder. Det stod att skicket med att baka en särskild hög med olika sorters bröd och lägga det i en hög, en »julahög» hade försvunnit på 1870-talet.

*Manda på Lillastenshult
(1905–1990), Bollebygd.
Omedveten om att etnologerna
anser att seden att baka
julahög dog ut på 1870-talet
bakade hon sin hög så
länge hon levde.
Foto: Dan Korn, 1986.*

Ungefär vid den tiden hade också skicket att fira lusse med lussesup och lussebetet (olika sorters köttvaror – grisfötter, sylta och korv – som tilltugg) försvunnit. Men när jag kom till Alma och Manda på Lillastenshult vid julen 1981 var de i full gång att baka julahög! Och Manda höll på med det till sin död 1990. Och Johan Hjort hade förberett lussebetet att bjuda sin bror på när brodern i stället fick hjärnblödning och ambulansen hämtade honom den 13 december 1994. Johan kunde berätta historier om Busa-Janne, Västergötlands svar på Robin Hood. Det var samma historier som Klas Olofsson återger i *Folkliv och folkminne* (1928–1931), som han berättar att han upptecknat på loggolv och kvarnkamrar i slutet av 1800-talet. Jag fick höra Johan berätta historierna 1996!

Agda i Årred, som var född 1890, berättade för mig om hur hon som liten flicka på 1890-talet stått och hållit i ljusestickor, trästickor av tjärved, för att lysa sin far när han laggade kärler. Hon mindes också bröllop i Basgårde 1897 och 1898 när spelmän från Björketorp spelade gamla polskor och folket dansade.

Och än är inte allt det gamla försvunnet. Jag har lovat att inte berätta var, men i Bollebygds skogar lever ännu en kvinna i en gammaldags enkelstuga utan vare sig rinnande vatten, avlopp eller annan värme än den vedspisen ger. Hon har håret kammat i mittbena och den långa, tunna flätan är uppsatt i en knut i nacken. Till söndags pryder hon sig med ett

*Agda i Årred, Bollebygd, var född 1890 i en 1700-talsstuga. Hon berättade gärna minnen från 1890-talet, när hon gått vall med korna, när hon lyste med lysesticka eller skådade brud i Bollebygd 1895 och på Basgårde 1897 och 1898.
Foto: Dan Korn, 1986.*

folkdräktsmycke av silver, sannolikt från 1700-talet, så som hennes mor gjort före henne. I förstun till stugan hänger en svart kavaj av cheviot i urmodigt snitt och en gammal svart hatt av 1920-talsmodell.

– De ä broras gamla klär. Di kan gött hänga där. Så kan tjyva se att här finns manfolk!

Nässlehult

– dokumentation av ett snickeri

LINA ENGWALL

En av kulturmiljösektorns uppgifter är att inventera och dokumentera de bebyggelsemiljöer som omger oss. Syftet med en inventering kan vara att få en överblick över beståndet men också att få ett underlag som grund för ställningstaganden och vidare bedömning. För att kunna prioritera olika objekt och miljöer krävs en värdering. Utgångspunkter i en kulturhistorisk värdering kan exempelvis vara socialhistorisk betydelse eller byggnads- och arkitekturhistoriska kvaliteter. Som ett första steg inför en värdering görs en dokumentation. Denna är också en bevarandeåtgärd som säkerställer en berättelse om objektet och dess betydelse i en historisk kontext.

Snickeriet i Nässlehult. Foto: Lina Engwall.

Ambitionsnivån vid en dokumentation kan ligga olika beroende på syftet. I undersökningen kan det ingå fältarbete, arkivstudier, fotodokumentation, intervjuer, byggnadsuppmätning och skadeinventering. Både materiella och immateriella aspekter tas med och tillsammans skapar de en förståelse om brukandet och brukaren, vilket ger ett helhetsperspektiv på levnadsförhållanden och kulturföreteelser.

Nedanstående exempel på dokumentation tillkom genom att nuvarande ägare kontaktade Borås Museum då de inte visste vad de skulle göra med ett snickeri som de fått i sin ägo. En bevarandeåtgärd kan alltså initieras på olika sätt, dels genom att kulturmiljösektorn har ett uppdrag att se till att kunskap om företeelser inte försvinner, dels genom att en intresserad allmänhet tar kontakt.

Mot bakgrund av den kunskap vi inom kulturarvssektorn har om möbeltillverkning i Bollebygd kan detta snickeri i Nässlehult ses som en vidare kunskapskälla. Bygden är känd för tillverkning av ballbomöbler. Det var vanligt att praktisera träslöjd med tillverkning av möbler som binäring. En mångsidig näringsstruktur var ofta nödvändig och utgjorde grunden för hushållets existens. Snickeriet i Nässlehult hade en inriktning mot finare möbler. Även i det här fallet var produktionen en binäring till en början, med en mindre industrianläggning i en agrar miljö. Dessa småskaliga industrimiljöer på landsbygden visar på en industrihistorisk utveckling men berättar också en jordbrukshistoria.

Dokumentationen av snickeriet i Nässlehult gjordes under två dagar och inkluderade fältarbete, en mindre uppmätning av byggnaden, fotodokumentation, inventering av kvarvarande maskiner och produktionsunderlag, arkivstudier samt en intervju. I snickeriet återfanns material som dominerades av kataloger från möbeltillverkare och fabriker från en period från 1910 och fram till 1940-talet. Det fanns även en del skisser och måttsättningar av möbler samt en noteringsbok som ger en bild av hur produktionen och kundunderlaget såg ut.

Ägare och byggnad

Fastigheten ligger i Bollebygds socken, Bollebygds kommun. Nuvarande ägare är Kjell och Florence Vallgren. Fastigheten styckades av vid köpet 2003. Den förste i släkten på gården vara antagligen Bengt Pettersson, född 25/10 1812 och gift med Anna Johansdotter. Paret hade barnen Johannes född 1845, Carl Petter född 1854, Anna Christina född 1847 och Lotta född 1850. Gården skiftades 1859. Carl Petter tog över gården 1870 och 1923 köpte hans son John Bengtsson den. Senare tog sonen

Mats över och därefter hans brorson Ingemar, som styckade av tomtmark med byggnader och sålde till nuvarande ägare. Skogsmarken ägs dock fortfarande av familjen.

Gården ligger i en slänt med utsikt ned mot dalgången. Boningshuset är beläget vid vägen, bakom detta ligger diverse ekonomibyggnader såsom äldre ladugård, garage och snickeri. Ett senare tillkommet stall ligger vid sidan av boningshuset. Framför detta breder jordbruksmark ut sig och bakom gårdsbebyggelsen ligger hagar och skog.

Verkstaden uppfördes 1918. Det är en vinkelbyggnad i en våning med källare och vind. Källarvåningen är murad i huggen sten. På den östra gaveln ligger källaringången med två fönster på vardera sidan om dörren. Denna är en dubbeldörr i målat trä med diagonalställd panel. Fönstren är tvålufts med tre rutor i var båge. Byggnaden är knuttimrad, genomgående med liggtimmer förutom den norra gaveln där det är stående virke. Fasaden är klädd med rödmålad locklistpanel. Den södra sidans yttervägg är täckt med plåt, denna del är också den mest skadade och det går invändigt att se svampangrepp och viss röta. Dörrar och fönster är i de flesta fall i samma utförande som på källardelen dock är den östra gavelns fönster sexdelade i var båge. Vindsvåningens gavelfönster på östra gaveln är likaså sexdelat, medan norra gavelfönstret har två lufter med två rutor i var båge. Långsidornas fönster är av sk mezzanintyp (halvvåning). Sadeltaket är klätt med tvåkupigt tegel och plåt på norra sidan.

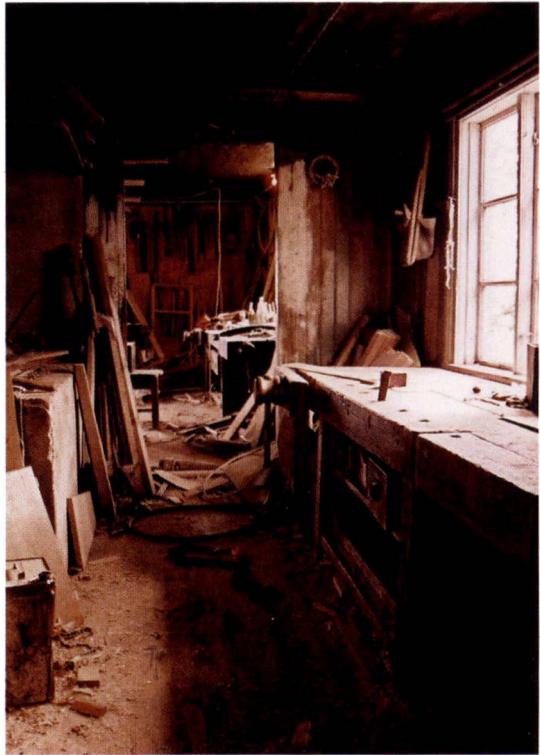
Verkstadens användning

Byggnaden har inte förändrats sedan uppförandet, inte heller de olika rummens användning. I snickeriverkstaden, vilken ligger i den östra vinkelbyggnaden finns tre snickeribänkar, en under varje fönster. Här hade var och en sin bänk men då John allt mer gick över till andra uppdrag kom hans bänk att användas av olika säsonganställda. I detta rum finns en eldstad där det kokades lim och som gav värme. Där torkades också det virke som skulle bli riktigt torrt.

Angränsande rum mot söder användes även det som snickeri och här hade en anställd sin bänk. I detta rum finns en bakugn som användes flitigt i hushållet. Då det var en stor familj räckte inte boningshusets ugn till och därför bakade man också här. Degen bereddes i köket och bars sedan upp till snickeriet.

Rummet innanför entrédörren användes till förvaring och torkning av virke. Här finns också den trappa som leder upp till vinden.

Maskinverkstaden är det största rummet och beläget i den västra vinkelbyggnaden. På norrsidan finns en dörr för införsel av virke från den såg som stod strax utanför under ett numer rivet tak. Den transmissionsdrivna maskinutrustningen består av planhyvel, rikthyvel, puts, fräs, bandsåg och klyvsåg. Det finns också en manuell driven svarv. Dessutom fanns förr en slip som stod på gårdsplanen men var kopplad till elmotorn. Nästan alla maskiner införskaffades när verksamheten startade. Därefter har inga större investeringar gjorts, förutom inköp av rikthyveln i slutet av 30-talet.

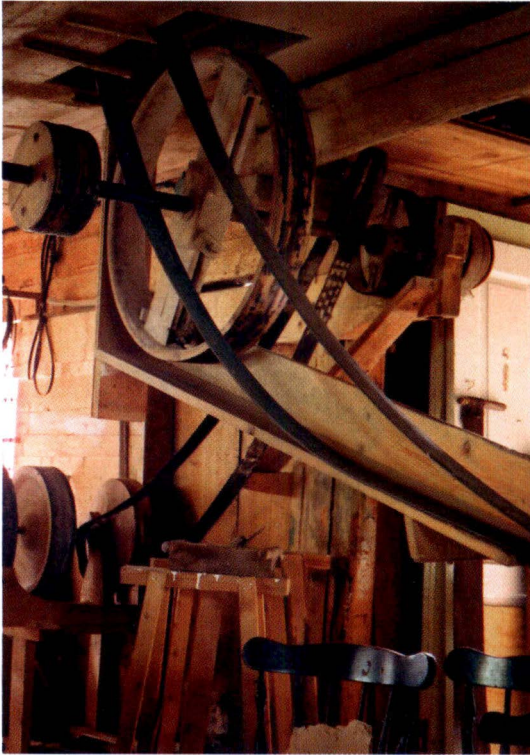

En måleriverkstad hade inretts på vinden, då detta utrymme var damm- och spånfritt. Kallvinden användes som torkutrymme och till förvaring av virke. Källarutrymmet är beläget i den östra vinkelbyggnaden har använts som tvättstuga och här finns också en eldstad för en tvättgryta.

*Interiör från snickeriet, arbetsbänkar.
Foto: Lina Engvall.*

Verksamheten

Innan John köpte gården av sin far 1918 byggdes snickeriverkstaden. Om det bedrivits någon form av snickeriverksamhet tidigare är osäkert, men det kan tänkas att sådan förekommit i mindre skala då detta var vanligt i trakten. Produktionen kom att bli relativt storskalig redan från början och man köpte in flera maskiner samtidigt. Alla drevs med remdrift utom den äldre svarven, vilken trampades av barnen. Jordbruket var ensamt inte tillräckligt bärkraftigt och en binäring krävdes. Snickeriet kom dock att bli huvudnäring, men jordbruket sköttes fortfarande parallellt om än småskaligt. Det var ett stort hushåll och detta krävde en säker inkomstkälla. Anledningen till att man startade just snickeriverksamhet

*Transmissionssystemet.
Foto: Lina Engwall.*

var antagligen att John var en mycket skicklig snickare och hade ett brinnande intresse för trä. Han hade utbildat sig på Nääs slöjdseminarium och senare arbetat på Lindome Snickerifabrik. Verksamheten växte och det var ibland upp till tre anställda utöver familjen. De flesta var dock säsongarbetande då även de hade ett jordbruk att sköta. Det fanns inga lika storskaliga snickerier i bygden. John hade specialiserat sig på finare möbler, de andra i trakten sysslade med tillverkning av enklare ballbomöbler. I Bollebygds kyrka finns en del av Johns verk, siffertavlorna och två obelisker. Men även John snickrade en och annan ballbomöbel. Materialet som användes var framförallt gran, fur och

björk. Detta hämtades från den egna gården förutom ett par ekar som köptes in. Beslagen inköptes, men många av verktygen tillverkade John. Möbelmodellerna hittade antingen han på själv eller så skickade beställaren en ritning. Möbelkataloger användes också som inspirationskälla. Både beställningar, ritningar och kataloger finns kvar i en av snickeribänkarnas låda. Beställningarna kom i första hand från privatpersoner, men ibland också från möbelaffärer, i synnerhet från Tibergs möbler i Göteborg. Det fanns också de som gjorde större beställningar, till exempel skolor.

En sväger köpte upp möbelpartier i bygden och sålde dessa vidare i bland annat Göteborg. De vanligaste beställningarna var trots allt matsalsmöbler och klockfodral. Möbelerna fraktades med häst och vagn till Västra Bodarna och därifrån på järnvägen. Man hade inga lager med möbler utan tillverkade allteftersom beställningar kom in. Däremot låg det virke i förråd då detta hade en lång torktid. Det sågades i regel upp vartannat år. Virket torkades på snickeriets vind eller på stänger i

bottenvåningens tak. Det kunde ta upp till ett år att få en beställning klar och betalt fick man vid leverans. Ibland kunde det hända att kunden inte hade pengar när möblerna var färdiga. Under de tider då det inte var lika mycket att göra tillverkades bland annat tvättvaggor, som sedan uppköparna sålde runt om i Västergötland.

Verksamheten minskade efter kriget. Snickeriet var bärkraftigt fram tills spånskivan gjorde sitt intåg. Då minskade efterfrågan kraftigt. En ökad konkurrens från stora företag gjorde dessutom att situationen blev ohållbar.

John hade övergått mer och mer till sina andra uppdrag som t ex nämndeman. Han dog 1946. Sonen Bengt som arbetade i snickeriet på heltid blev slöjdlärare och sonen Carl Gustav arbetade i byggbranschen. Den tredje sonen Mats köpte gården 1956, tidigare hade de ägt den tillsammans. Mats hade hela tiden skött jordbruket och kom att fortsätta med detta fram tills han drabbades av sjukdom. Då tog Bengts son Ingemar över och han sålde gården häromåret till nuvarande ägare. Snickeriet hade då stått övergivet sedan Bengts dagar.

Referenser

Otryckta källor

Göteborgs landsarkiv (GLA)

Borås Museums arkiv

Tryckta källor

Boqvist, Agneta Den dolda ekonomin. Lund. Liber läromedel, 1978.

Robertsson, Stig Fem pelare- en vägledning för god byggnadsvård. Stockholm. Riksantikvarieämbetet, 2002.

Plymouthbröderna

En engelsk evangelikal rörelse på svensk mark

BERNT LINDBERG

Under första halvan av 1900-talet fanns i Sjuhäradsbygden en religiös rörelse av ovanligt slag. Bollebygd var något av ett centrum för de människor som utgjorde dess kärna även om samlingslokalen låg i Borås. De kallades av utomstående för Plymouthbröder eller lite skämtsamt »plymuttare», men detta var annars en benämning som de själva inte använde. Beteckningen härrör från rörelsens ursprung då dess grundare John Nelson Darby verkade i Plymouth i England. Från denna stad utgick hans världsvida mission. Rörelsen hade en reformert bakgrund och de förenade bibeltrohet med väckelsefromhet – därav beteckningen evangelikal.

Rörelsen var ursprungligen en protest mot sektväsen och pionjärerna ansåg det sekteristiskt att bruka något annat namn om en troende evangelisk kristen församling än bibliska beteckningar såsom »församlingen» eller »bröder och systrar i Herren». Församlingen i Borås hade inget formellt namn, men man undertecknade t ex inbjudningar med »Mötet i Borås».

Mina far- och morföräldrar drogs tidigt till plymouthrörelsen. Självt blev jag från barnsben uppfostrad till broder där. Vi bodde i Sandared och hade kontakt med bröder från Bollebygds socken och särskilt med Hilmer Kollén från Hultafors, sonson till gamle Hilmer Johansson Kollén, som var en av initiativtagarna till den lokala församlingen i Borås.

Plymouthbröderna kom med sitt budskap från England till Göteborg mot slutet av 1870-talet. Därifrån spred sig rörelsen till Västergötland. Rörelsen startade också verksamhet i Stockholm och Småland.

I Borås bildades en församling omkring år 1910. Den var aktiv fram till mitten av 1960-talet. I dag finns endast några enstaka bröder och systrar kvar i landet.

Plymouthbröderna

Rörelsen kan härledas från irländaren John Nelson Darby (1800–1882). Under en konvalescensperiod 1827 kom Darby i kontakt med en grupp evangelikaler som experimenterade med informella »brödbrytelsegudstjänster». Tillsammans med andra utvecklades gruppen till vad som blev den första brödraförsamlingen.

I bibeln finns utsagor som kan tyckas motsägelsefulla. Detta kan på ett populärt sätt förklaras med att det gällde olika regler under skilda tidsperioder i historien. Teologiskt kan det förklaras med att Gud är allsmäktig och allvetande, att han inte kan säga mot sig själv. Allt är inte uppenbart för människorna.

Dispensationalismen

Darby indelade den bibliska historien i sju perioder. Den första är oskuldens tid och slutar med Adam i paradiset (syndafallet) och den andra kallas samvetets tid och varar fram till Noah (syndafloden). Ytterligare tre perioder har människan genomlevt innan vi nått vår egen tid. Denna kommer att avslutas av Kristi andra återkomst och övergå i den sjunde och sista perioden, det tusenåriga riket. Denna uppdelning kallas dispensationalismen (eller tidshushållning, enligt vidstående artikel).

John Darby har kallats »den moderna dispensationalismens fader». Hans indelning togs upp av ett antal amerikanska evangelister vid mitten av 1800-talet och populariserades från och med 1876 vid profetiska bibelkonferenser. Därifrån spred sig dispensationalismen till de flesta protestantiska samfund. Denna periodindelning, med variationer, övertogs av andra protestantiska samfund med apokalyptisk riktning, bl.a. av föregångaren till Jehovas vittnen. Liknande spekulationer förekommer också i dag inom fundamentalistiska samfund som förväntar sig Jesu snara återkomst. Från denna tid började många grupper förutsäga datum för vissa händelser, såsom Jesu återkomst eller Harmageddon.

Två grenar

Rörelsen splittrades på 1840-talet i en exklusiv och en öppen gren. Särskilt den förra grenen hade mycket dominanta ledare, som bragte rörelsen i vanrykte. Mest känt är kanske reglerna som bestämmer att en broder inte får bo under samma tak – och kan därför inte bo i hyreshus – eller äta vid samma bord som icke-troende eller troende av annan lära. Ej heller fick man studera på universitet eller bli medlem i en fackförening.

Den församling som skildras i artikeln har dock inte haft en så extrem uppfattning och ville inte kännas vid den grenen.

Lennart Wasling

Tumstockens konstruktör

Mot slutet av 1870-talet finner vi unge Karl Hilmer Johansson Kollén (1850–1922) i Stockholm som nyutexaminerad chalmersingenjör med anställning på ett arkitektkontor och snart verksam i plymouthförsamlingen där.

Under sin tid i huvudstaden uppfann Hilmer Kollén den hopfällbara tumstocken och grundade Svenska Mått- & Tumstocksfabriken 1883. Fabriken flyttade sedan till Heden i Göteborg och år 1907 till Hultafors.

Hilmer Kollén var djupt religiös och han, liksom många studenter särskilt från Göteborg, tog djupt intryck av schartauanismen. Han var en generös filantrop och mycket intresserad av mission. Han ville helst kunna ägna all sin tid åt Herrens verk. Detta torde vara ett av skälen till att Hilmer 1905 överlät tumstocksfabriken till sin då blott 23-åriga son Joel.

Det var svårt att få fram riskvilligt kapital för tillverkning av de första maskinerna som skulle användas för massproduktion av det geniala lås som gjorde tumstocken bekvämt ihopfällbar. En rik engelsk dam sköt emellertid till startkapital. Hon hade stort förtroende för upphovsmannen och lovade tillhandahålla 5 000 kronor, vilket var det belopp som ansågs tillräckligt för att komma igång med verksamheten.

Om denna kvinna skriver kyrkohistorikern doc. Gunnar Hillerdal vid Lunds Universitet i Studier i Plymouthbrödernas Historia (1948):

Bröderna i Småland har liksom övriga svenska församlingar haft talrika besök av svenska och utländska ledare. Till de mera originella besöken räknar traditionen en stenrik engelsk syster, som 1889 kom åkande till Smålandsstenar, fröken Smith. Traditionen har sällsamma ting att förtälja om det intryck hon gjorde när hon kom ridande på en helt svart häst enkom för att förkunna evangelium i gårdarna. Också från Ljungby lever denna tradition. Fr. Smith gifte sig i Sverige med en broder Israelsson men flyttade därefter till brödernas utpost i Harstad i Nordnorge. För övrigt gäller att åtminstone Smålandsstenar haft talrika besök av ledande engelska bröder, som gästade Sverige.

Den engelska damen var från plymouthförsamlingen i Southampton och hette Mary Smith. Hon kom till Sverige för att missionera och är omnämnd i engelsk missionslitteratur. Hennes man Hartwig Israelsen blev nära vän till Joel Kollén och han såväl som sonen Karl Hilmer besökte då och då utposten i Nordnorge. Där finns också makarna Israelsens gravstenar.

Lekmannarörelse med evangelikal syn

Plymouthbröderna var en utpräglad lekmannarörelse. Varje troende kunde, enligt deras tolkning av Nya Testamentets allmänna prästadöme, utöva prästens uppgifter. Statskyrkans prästämbete innebar att endast de präster som ordinerats av den kunde förrätta dop och dela ut nattvarden. Detta ansåg bröderna tillhöra det gamla förbundet, som inte längre ägde giltighet. Enligt brödernas praxis utövade endast män prästerliga uppgifter vid deras sammankomster.

Frälsning nås genom tron på Guds ord. Församlingens viktigaste uppgift är därför att förkunna ordet och den består av de bekännande troende som är döpta i vatten och ande. Det allmänna prästadömet tolkas så, att alla troende när som helst kan tolka och utlägga ordet, leda Herrens måltid, döpa och övertyga syndare om syndernas förlåtelse. Dopet och nattvarden ses som »synliga ord» och hjälpmedel för tron och kan därför för många vara mycket viktiga, men nattvarden är inte nödvändig för frälsningen. Många evangelikaler känner ett motstånd mot tydligt utformade ritualer och liturgi. Anden anses given till enskilda individer och verkar genom dem. Den bibliska grunden för detta ställningstagande finns i 1 Petr. 2: 4–5 och 2:9.

Med sin reformerta bakgrund kunde man förvänta sig att de inte ville inta en underdånig ställning i förhållande till överhet och stat. Så var det emellertid inte. Man var mån om att »lyda överheten», men det fanns en gräns för detta och man skulle alltid »lyda Gud mer än människor». (»Lydnad är bättre än offer.» – 1 Sam. 15:22)

Bröderna ogillade Svenska kyrkans doplära, men döpte ändå barn. Hilmer Kollén döpte en av mina mostrar som liten. När man ser noteringen »Ej döpt av Svenska kyrkan» i kyrkböckerna kan det alltså någon gång betyda att föräldrarna sympatiserade med plymouthbröderna.

Plymouthbröderna var emot kyrklig organisation och hierarki (»ty där två eller tre är samlade i mitt namn är jag mitt ibland dem», Matt. 18: 20). På större orter samlades de i hyrda lokaler, vilket var fallet i Borås. De kunde också mötas i en lokal ägd av någon betrodd broder. Eftersom bröderna var oorganiserade och utan formellt medlemskap var deras församlingar inte juridiska personer och kunde därför exempelvis inte stå som ägare till fastigheter.

*»Strykjärnet» på Lugnet,
en bekant byggnad i Borås.
Till höger om denna
Stjärnsköldsgatan, där
möteslokalen låg.*

*David & Karin Lindberg,
författarens föräldrar, utanför
möteslokalen.
Foto: författaren.*

Möteslokal i Borås

Den första samlingslokal som »Mötet i Borås» hade tillgång till låg i kvarteret Erikshill på stadsdelen Brodal. Senare flyttade man till en lokal som låg på adressen Stjärnsköldsgatan 6, intill den välkända byggnaden »Strykjärnet» på Lugnet. Plymouthbrödernas lokal var byggd för butikshandel och låg i gatuplanet. På dörren fanns en hänvisning till möteslokalen och i porten satt en skylt: »Evangelium predikas varje söndag kl. 5 e.m. Alla välkomna.»

Lokalen var spartanskt möblerad. Inget altare, ingen orgel. Endast utrustad med bänkar placerade runt ett litet bord, som stod mitt på golvet. På bordet en korg för brödet och en kalk med vin samt en mjuk korg för insamling av penningmedel. Bänkarna stod i en fyrkant runt bordet. Bordets centrala plats förklaras av att brödbrytningen är särskilt viktig för denna församling. Den enda utsmyckning som fanns i lokalen var en väggklocka med ett ljud, som vi barn räknade »tickarna» på under mötena.

På de främre bänkarna satt bröderna, bakom dem systrarna och längst bak de omyndiga. Som omyndig räknades ungdomarna innan de genomgått ett slags »konfirmation». Ingen formell utbildning föregick denna – det förutsattes att man lärde sig bibeltexterna i hemmet. I Hultafors fanns också en söndagsskola som leddes av verkmästare Ståhl på tumstocksfabriken. Den var naturligtvis också viktig för barnens kristna fostran.

Minimiåldern för att få delta i brödbrytelsen (»vara med och bryta bröd» sade man) var tolv år. Denna gräns var bibliskt grundad: »när Jesus var i templet vid tolv års ålder ...» (Luk. 2:42). Ungdomarna fick själva begära att bli förklarade som fullvärdiga bröder eller systrar när de ansåg sig uppnått tillräcklig mognad. De hade då ett samtal med en betrodd broder. Syftet med detta var att konstatera att det var »äkta menat», men något kunskapsprov förekom egentligen inte. Jag själv blev godkänd av Carl Lundahl och började bryta bröd vid 15 års ålder.

Mötena

Bröderna anser att församlingen är grundad av den Helige Ande^{*)} och leds av denne. Och som tidigare nämnts fanns ingen präst. Detta påverkade i hög grad mötenas utformning. Det gick till så, att någon fick i uppdrag att hålla evangeli predikan och leda dagens möte. Detta var inte uppgjort i förväg, men några personer var alltid beredda på detta. De stod då under »den Helige Andes ledning» och inspirerades av detta i sitt tal och sina böner. Bland dem som ofta framträdde kan nämnas bröderna Enok och David Lindberg (min far), Oskar Eriksson från Dannike och skomakare Karl Johan Jacobsson från Sandared. Jakobsson var på kvinnosidan släkt med Joel Kolléns hustru Ester. Kollén, som annars hade en framträdande plats i församlingen predikade inte, så vitt jag kan minnas. Kvinnor hade

---

*) Bröderna skrev alltid den Helige Ande med stora begynnelsebokstäver, då det syftar på en gudomsperson och inte på ett inflytande.

inte rätt att tala, men vi har ändå tidigare mött frk Smith från England. Hon liksom en del andra kvinnor predikande kvinnor finns inom rörelsen.

Det viktigaste under mötet var brödbrytelsen. Den kallades också Herrens måltid, men aldrig nattvarden. Brödbrytelsen inledde sammankomsten och anfördes av den som för tillfället leddes av den Helige Ande. Om någon besökande från en annan församling var närvarande förväntade man sig att denne skulle bryta brödet och välsigna kalken.

I korgen på bordet låg brödet som skulle brytas. Det var en hel vetebulle – det hade stor symbolisk betydelse att brödet var obrutet innan ceremonin började. Vinet fanns i en enklare kalk, ett vinglas. Korgen med bröd och kalken med vin skickades mellan församlingens medlemmar, som då satt kvar i bänkarna. Brödbrytelsen ägde normalt rum under tystnad. Sades något, så var det Nya Testamentets instiftelseord (Matt. 26:26–27) »Tagen och äten. Detta är min lekamen» och »Dricken härav alla till min åminnelse». Barnen fick naturligtvis inte delta i brödbrytelsen, men jag minns att min lillasyster sade »Jag vill också ha saft och bulle». Det fick hon dock inte!

Mycket sång förekom vid mötena och vem som helst fick föreslå vad som skulle sjungas. En egen sångbok med namnet Tros-Sånger fanns. På en senare upplaga reviderades namnet till Psalmer och Lovsånger. Sångerna sjöngs alltid *à cappella* och musik förekom aldrig under mötena. Instrumental musik ansågs höra till tidigare »tidshushållning» i enlighet med dispensationalismens uppdelning. I nuvarande tidshushållning gällde det att »spela och sjunga i hjärtat till Herrens ära» (Efb. 5:19). Om någon utomstående person – alla var ju välkomna enligt skylten vid entrén – deltog i ett evangeliskt möte, valdes delvis andra sånger, som ansågs vara mindre esoteriska (alltså sånger för de ej invigda). Dessa sånger hade placerats mot slutet av sångboken.

En sång som ofta sjöngs till Herrens måltid var denna:

Din måltid, Herre god,
Talar om Dig,
Du gav din kropp, ditt blod,
Stiftade frid.
Smärtornas man Du var,
Då här ditt kors Du bar;
Härlighet nu Du har
För evig tid.

Tack för ditt nådesord,
Ljus på vår stig!
Tack för ditt rika bord,
Dukat av Dig!
Med detta vin och bröd
Fira vi nu din död;
Såsom Du själv oss bjöd,
Minnas vi Dig.

Tros-Sånger n:o 109

Man bad *ex tempore*, det vill säga efter stundens ingivelse av den Helige Ande. Man var noga med orden och använde aldrig skrivna böner. Fader Vår bads ej, då den ansågs tillhöra en tidigare tidshushållning, som upphörde under övergångstiden mellan Jesu försoningsverk på jorden och hans uppfarande till himmelen.

På bordet med brödet och vinet stod också en korg, klädd i blå sammet med ett hål som hopsnörts med resår. Genom detta kunde man stoppa ner handen för att ge en dold gåva. Att samla in pengar genom att »lägga i korgen» – ordet kollekt användes inte – var viktigt för församlingen. Något tionde gavs inte. Ett sådant är ju i huvudsak avsett för prästens lön och någon präst erkände alltså inte bröderna. Var och en gav »efter vilja och förmåga» och pengarna användes för hyra, inköp av vin och liknande. Någon gång också till yttre mission och då var det självklart att pengarna inte kom någon annan mission tillgodo än sådan som bedrevs av bröder på avlägsna orter.

Sammeten var så mjuk att ingen kunde höra om något mynt klingade eller en sedel prasslade då gåvan – man undvek att nämna ordet pengar – stoppades i. Detta sätt att ge gåvor var naturligtvis bibliskt grundat. För brödernas del var det otänkbart att någon skulle gå runt med en hov.

Det stod öppet för alla att vara närvarande vid brödbrytelsen. Den var ett offentligt vittnesbörd. Men det var uteslutet att någon som inte tillhörde brödernas gemenskap skulle lägga något i korgen. Den gick från person till person, men aldrig till utomstående besökare.

Mötena varade i cirka en timme, ibland något längre, s. k. gemenskapsmöten. Under ett avbrott kunde då kaffe serveras. Detta skedde då utanför den egentliga möteslokalen. Som kuriosa kan nämnas att min pappa brukade doppa en sockerbit i vinet innan det hälldes ut i vasken; den fick vi barn smaka på och det smakade som »godis».

Dop och bröllop

Inom församlingen är dopet ett viktigt synligt vittnesbörd. Man praktiserade husdop, vilket innebar att det var en angelägenhet för hushållet. Det ägde därför rum i hemmet med några inbjudna bröder och systrar som gäster. Det skedde normalt inomhus genom neddoppning. Jag själv blev som barn döpt i en badbalja. För äldre personer som ville döpas skedde dopet också genom neddoppning. Man fick ibland använda ett badkar.

Plymouthbröderna hade ingen vigselrätt och brudparet fick gå till magistraten för att få giftermålet lagfäst (borgerlig vigsel). Vid en enkel ceremoni i möteslokalen tillkännagavs sedan föreningen.

Interiör från möteslokalen. Teckning: Sven Rydén.

Julen räknades som en hednisk högtid och firades därför inte. Eftersom man ansåg att den traditionella bibeltolkningen hade fel om Jesu födelse kunde man då också påpeka detta. På så sätt framstod rörelsen själv som mer rättrogen – och det var viktigt.

En julpsalm kunde sjungas när som helst under året. Hemma fick vi inga julklappar, men vid nyår gav mina föräldrar alltid oss barn paket. Hemma var det även tillåtet att spela på något instrument.

Medlemmar

Hilmer Kollén var en av grundarna av denna församling och hade där, liksom senare sonen Joel, ett starkt inflytande. Antalet medlemmar i församlingen var på 1940-talet 30–40 vuxna. Några bodde i Borås, såsom Emma och Lotten Eriksson på Salängsgatan, fröken Fröhling från Bergslena eller bagare Wehlin. Från Fristad kom Hanna på Tubbekulla och Carl Lundahl med fru, från Herrljunga ett par familjer Rapp; dessutom folk från Sandared, Hultafors och Bollebygd som i övrigt nämns i denna artikel. En dam, Hulda Lilja, kom ofta åkande med tåget ända från Jönköping.

Av dem som deltog på mötena minns jag från min barndom särskilt ett par profiler, »Anna på Kullen» från Bollebygd och möbelsnickare August Gustafsson från Viborg i Hultafors. August fick ofta, liksom vi från Sandared, skjuts till mötet i Borås med Joel Kolléns Buick, kallad »P30» efter registreringsnumret. Jag minns också att Anders Eriksson, »Attis» från Örlid, som sades vara lite freireligiöst sinnad, ibland kom med till mötena i Borås. Hemma hos August träffades plymouthbröder från bygden för uppbyggelse, men även för att få njuta av den vackra naturen i Hultafors. Torgförsäljning av »ballbomöbler» i Göteborg sägs ha gett August kontakter även med Göteborgs plymouthbröder.

Anna på Kullen var en färgstark ung plymouthsyster. I äldre bollebygdshors minnen lever hon ännu kvar. Hennes mor var ensamstående och mycket fattig och bodde ödsligt i en förfallen stuga. Anna tjänade tidvis som piga och fick bo i en stuga tillhörande stamfastigheten Kullen.

Kullen var ett omtyckt utflyktsmål och Anna fick besök av bröder från när och fjärran, då de besökte boråsförsamlingen. Det finns dokumenterat i brev att hon hade långväga gäster även från utlandet. Stugan finns kvar och har på senare tid renoverats och moderniserats.

Hur Anna blev plymouthsyster är höljt i dunkel. Det kan ha varit genom pigkontakter i Hultafors. Min generation minns henne som både gammal och gammalmodig. När hon skulle till möte i Borås på söndagen, for hon lördag eftermiddag med tåg från Bollebygd till Sandared och övernattade hos en väninna, som var gift med en möbelsnickare, båda missionsförbundare. På söndag morgon tog hon tåget från Sandared till Borås. Hon skulle alltid vara på stationen en timme före tågets avgångstid, för att säkert komma med. Denna vana kunde ingen ta ur henne.

Det fanns även plymouthbröder i Lerumstrakten, bland andra en framstående affärsman vid namn Aron Svensson. Enligt uppgift samlades plymouthbröder på flera namngivna ställen i regionen, t. ex. Jordås vid Östra Nedsjön. En möjlighet är att Anna på Kullen kommit i kontakt med »plymuttarna» i Jordås.

I bollebygdstrakten gick något av en gräns mellan vad som ansågs vara distrikten för huvudförsamlingarna i Älvsborgs och Göteborgs och Bohus län. Det fanns plymouthbröder också i Hindås. Jag kommer ihåg en snickare August Olsson och hans bror charkuteristen Herman Olsson. De for till större möten i Göteborg medan Anna på Kullen föredrog att ta sig till Borås.

Klädd i säck

En märklig plymouthbroder i trakten var sjökapten Karl Fredrik Möller (f. 1858), son till en löjtnant från Larv i Skaraborgs län. Han anges en tid ha varit obefintlig i Sverige men återkommit som brittisk medborgare från Nya Zeeland. Han blev då först inhyst i Sandared och deltog i samlingar hos möbelsnickare Gustafsson på Viborg i Hultafors. Senare flyttade han till en fastighet om han kallade Nya Zeeland, belägen mellan Sandared och Sjömarken. Därefter står han som ägare till en fastighet i Skalle i Fristad, benämnd Otago. Det exotiska namnet Otago låter som infödningsspråk och stämmer då med att Möller i unga dagar skulle ha »försvunnit» till andra sidan jordklotet.

Möller hade som plymouthbroder kontakt med gamle Kollén i Hultafors och besökte även denne. Dessa herrar, som var språkkunniga och noga med språket, var inte nöjda med den svenska bibelöversättningen. De fick för sig att det skulle göra en bättre översättning av Nya Testamentet. Detta arbete rann dock ut i sanden vid Hilmer Kolléns död 1922, men provhäften finns ännu kvar.

Möller är ihågkommen som en originell man, en man som folk lade märke till. Äldre personer minns att han gick klädd i byxor av säckväv, som hölls uppe av ett snöre som livrem. Under bibelöversättningsarbetet gick Möller till fots till Hultafors i denna egendomliga klädsel. Den skulle härröra från Möllers tolkning av Jesu ord »Sandaler fick de ha men inte mer än en skjorta» (Matt. 10:10). Det var enligt hans uppfattning bibliskt att inte ha mer än ett par byxor!

Från en av de äldsta församlingarna på Donsö i Göteborgs södra skärgård är Möller ihågkommen som en lekmanpredikant som kom på besök till Donsö och predikade där. Förmodligen gillade han att umgås med skeppare och sjöfolk som det fanns gott om på öarna.

Kuranstalt med adventister

År 1908 stod Hultafors Sanatorium klart. Det var byggt av ett göteborgskonsortium och drevs av några olika personer fram till 1920-talet, då det gick i konkurs. Efter konkursen inköptes anläggningen av Joel Kollén och ovan omnämnde Aron Svensson. Detta köp ansågs ha ägt rum därför att Svensson och Kollén skulle rädda kurverksamheten åt bygden. Sanatoriet drog dit folk och det ansågs viktigt för det kollénska företagens möjligheter att utvecklas på orten. Aron Svensson sägs en tid ha varit chef för verksamheten.

Joel Kollén hade sommartid vistats i Danmark på Sjundedagsadventisternas kuranläggning i Skogsborg. Vid hemkomsten därifrån tog Kollén kontakt med rörelsens svenska avdelning och föreslog dem att köpa anläggningen i Hultafors. Trots att man redan då hade Nyhyttan, väcktes intresset för den sköna naturen i Hultafors. När de nya ägarna fått den på fötter igen såldes sanatoriet 1926 till Adventkyrkan. På detta sätt kom sjundedagsadventisterna till Hultafors som ytterligare en rörelse som var kritisk till statskyrkosystemet. Sjundedagsadventisterna var också ivriga kolportörer och adventistisk litteratur hamnade på hyllorna lite varstans i bygden.

Beträffande tron på Jesu återkomst och den yttersta domen har Plymouthbröderna och adventisterna åtskilligt gemensamt. Men beträffande vissa eskatologiska frågor hade de två samfunden olika uppfattningar. När och till vad skulle Jesus komma igen? Sjundedagsadventisterna trodde på fullständig förintelse efter döden och inte på något kommande straff för dem som brutit mot sabbatsbudet. Jag minns från min barndom att skomakare Jakobsson i Sandared gärna predikade från Uppenbarelseboken och utlade dess profetior.

Konkurrens av utbrytare

En av de anställda, en verkmästare, vid tumstocksfabriken i Hultafors startade med tumstockstillverkning i Fristad omkring 1940. Denne verkmästare var också plymouthbroder. Han höll möten i hemmet, dit ortsbor kom. Denna tumstockstillverkning hade möjliggjorts av att han, då han slutade på tumstocksfabriken, tagit med sig fabriks hemligheter. Verkmästarens tillverkning ansågs av boråsförsamlingen som moraliskt förkastlig, illojal konkurrens och svek mot arbetsgivaren. Han blev utesluten ur »Mötet i Borås». Men kapten Möller och verkmästarens vänner i Fristad tog i denna sak parti för honom. Detta ledde till att även Möller blev utesluten.

Så småningom lyckades Joel Kollén åstadkomma en förlikning med villkor som verkmästaren accepterade. Förlikningen gick ut på att man i Fristad skulle upphöra med tumstockstillverkningen och förstöra vissa maskiner som var specialkonstruerade för sådan tillverkning. Verkmästaren fortsatte sedan med tillverkning av linjaler, skolmateriel och bokhyllor. Han och hans vänner återupptogs i församlingens gemenskap. Jag minns väl den dagen. Då var det plötsligt många fler människor på söndagsmötet. Detta hade våra föräldrar svårt att förklara för oss nyfikna barn. Jag minns också att jag fick en apelsin av verkmästarens fru och tyckte att hon var mycket snäll.

Enligt personer i församlingen i Borås, som jag bedömt som trovärdiga, ville dock inte Möller acceptera den omtalade förlikningen och kom aldrig tillbaka till gemenskapen där, vilket hans fru ändå gjorde. Hon kom enligt kyrkböckerna från Uddevalla. En hypotes skulle kunna vara att Möllers kontakt med henne skulle kunna vara förmedlad av gamle Hilmer Kollén som kom från Orust. Han tyckte om att sammanföra folk med plymouthbröder i sin bekantskapskrets.

Kollén som kolportör

Hilmer Kollén hade tidigt ett stort missionsintresse, särskilt för de armeniska kristna, som vid denna tid grymt förföljdes av turkarna. Om detta intresse vittnar en bok i Hilmers kvarlåtenskap: »*Din Broders Blod – En berättelse om de kristnas lidanden i Armenien af M.v.O. Öfversättning från tyskan*».

Detta intresse förde honom också till Turkiet. Kommen till Albanien skulle han, enligt sonsonen Karl-Hilmer Kollén, ha funnit att det fanns analfabeter bland dem som han ville nå med evangeliet. Han var mycket språkbegåvad och ville som uppfinnare och ingenjör göra någonting åt detta problem och hittade på ett system för albanska analfabeter att lära sig läsa.

Hilmer var också en ivrig kolportör. Han var känd för att bära med sig en väska med brödraskrifter för utdelning. Det finns också några småskrifter bevarade, författade av honom själv. I en anteckningsbok efter gamle Hilmer, som innehåller adresser till kunder och leverantörer, har han vid adresserna antecknat vilka brödraskrifter han tillställt personerna ifråga. Han gjorde i sin verksamhet ingen större skillnad mellan »business» och bön.

*Hilmer Kollén
– tumstocksfabrikens grundare.*

Väg i Hultafors, namngiven efter Joel Kollén.

Joels väg

År 1918 lät Joel Kollén uppföra villa Solbacken i Hultafors. I denna inrättade han kontor och arkiv. Hans bostadsfastigheter låg på den sida av järnvägen där solen under dagtid kunde nå husens framsida, och dessa fastigheter fick alla namn som började på »Sol». Innan tillkomsten av landsvägsbron över järnvägen var den här sidan av Söråns smala djupa fåra svårtillgänglig och hade dessutom skugga under dagtid. Här byggdes av naturliga skäl inga villor i början av nittonhundratalet.

Joel Kollén lät för privat bruk göra en smal genväg till den gamla tumstocksfabriken. Denna passage gick över Solhem förbi banvaktsstugan och kunde endast passeras till fots och på egen risk för annalkande tåg. Det som idag finns kvar av denna förbindelse har till minne av gången tid fått namnet »Joels väg».

Då tumstocksfabriken såldes till Almedahlskoncernen 1975 förvärvade gamle Hilmers sondotter Solbacken, beläget på adressen Joels väg 3. Året efter bildade hon en stiftelse »Ester och Joel Kolléns minne» med ändamål »att bedriva evangelisk kristen verksamhet som syftar till andlig uppbyggelse, väckelse och förnyelse, samt att förvalta fastigheten Stenaskjum Östergården 2:39 (Solbacken) som ett hem för sådan verksamhet ...».

Solhem användes som bostad för tjänstemännen i de kollénska företagen. Dessförinnan hade gamle Hilmer Kollén bott där. Solbacken var främst avsett som privatvilla för Joel Kollén och han lät som plymouthbrödravän min morfar bo hos sig då denne vistades i Hultafors. För att hedra minnet av min morfar bjöd Joel Kollén också på min mors bröllopfest. Hennes bröllop stod i hans villa Solbacken i Hultafors.

Tyringe Helpension i Hindås

En föregångsskola för flickor

KENT HÄGGLUND

I Hindås fanns mellan 1914 och 1936 en av Sveriges högst ansedda skolor. Den hette Tyringe Helpension och var en privat internatskola för flickor. Pedagogiken där var så framgångsrik att lärare kom från hela landet för att se hur man bar sig åt. Man fick också ta emot en hel del besök från utlandet. Till skolans sista avslutning kom såväl landshövding som skolråd för att hylla det som hade varit.

Kvinnans ställning i Sverige är en viktig bakgrund till Tyringe Helpension. Vid mitten av 1800-talet hade kvinnor inga medborgerliga rättigheter. År 1858 fick ogift kvinna över 25 år rätt att bli myndig, men hon måste anmäla till domstol att hon ville bli det. 1863 togs anmälningstvånget bort och året därpå fick ogifta kvinnor samma näringsfrihet som män. Giftna kvinnor stod däremot kvar under sin mans förmyndarskap ända till början av 1920-talet.

Inga kvinnor hade rösträtt i riksdagsval, men det hade inte heller 79 % av männen. Däremot hade ett fåtal kvinnor rösträtt i val till kommunala församlingar, där rätten styrdes av egendom och hög inkomst.

Under 1860-talet öppnades många statliga tjänster för kvinnor. År 1870 fick kvinnor rätt att ta studentexamen och 1873 också att studera vid universitet. De statliga läroverken (som var avgiftsfria) förblev dock stängda för flickor ända fram till 1928. De var hänvisade till privata flickskolor med terminsavgifter. Bara ett fåtal av dessa hade examensrätt, så flickor som ville ta studentexamen var tvungna att göra det som privatister.

Redan 1861 gjorde riksdagen flickors utbildning till en statlig angelägenhet genom att inrätta Kungliga Högre Lärarinneseminariet i Stockholm. I början var utbildningen där tvåårig, men den förlängdes snart till tre år. Kungliga Högre fick också en övningskola som kallades

Statens Normalskola. Dess uppläggnig med en åttaårig skolgång, mellan 10 och 18 års ålder blev en förebild för de flesta svenska flickskolor.

År 1872 infördes ett statsbidrag till de flickskolor som följde läroplanen för Statens Normalskola, hade låga elevavgifter och gav ett visst antal friplatser. 1896 fördubblades anslagen men samtidigt slogs fast att skolorna måste underkasta sig centrala bestämmelser om elevantal och lokaler.

Tyringe Helpension grundades, ägdes och leddes av Ester Boman (1879–1947). Hon var född i Lessebo och hennes far var en välbärgad bruksdirektör. När han dog i lungsjuka i Falun 1886 var han dock ruinerad efter en förödande konflikt med Stora Kopparberg. Under åren 1887–93 bodde Ester och hennes storsyster Märta inackorderade i Falun, och gick på friplats på flickskola där. År 1894 flyttade de tillsammans med sin mor till Stockholm och 1895–96 utbildade Ester sig till småskolelärarinna. Sedan arbetade hon i 13 terminer på Sofi Almquists samskola i Stockholm.

Sofi Almquist (1844–1926) var en banbrytare på många plan. Hon gick i den första årskullen på Kungliga Högre Lärarinneseminariet. Därefter arbetade hon som guvernant och lärare tills hon 1875 gifte sig med sin kollega Sigfrid Almquist. Sofi fortsatte att undervisa som timlärare och skrev läroböcker. 1886 startade hon en egen skola som i början bestod av en enda klass, men 1892 hade den utvecklats till en stor samskola.

Frihet, arbete och gemenskap

Sofi Almquist var unik i det att hon fortsatte att arbeta efter det hon gift sig. Det var dock inte ovanligt att framstående kvinnliga pedagoger startade egna skolor. Anna Sandström och Anna Whitlock var två andra välkända skolgrundarinnor i huvudstaden. Gemensamt för dem alla tre var att de var ledande företrädare för den moderna reformpedagogiken. Under den senare delen av 1800-talet växte en informell och världsomspännande rörelse fram bland pedagoger som var missnöjda med sin tids skola. Reformpedagogiken hade många grenar och den kan tämligen väl sammanfattas med orden frihet, arbete och gemenskap.

Frihet innebar att man bröt med skolans traditionella mönster. Man möblerade om i klassrummen, tog med eleverna på studiebesök och förlade en hel del undervisning utomhus. Det var vanligt att man arbetade i teman tvärs över alla ämnesgränser och att man lade stor vikt vid estetiska ämnen.

Arbete stod för en uppvärdering av praktiskt arbete. Eleverna fick när så var möjligt hålla på med trädgårdsskötsel (som kombinerades med

Ester Boman, omkring 1920.

hushållslära och biologi) och med underhåll av skolans lokaler. Ofta fick de bygga upp handfasta modeller av de miljöer som studerades i historia, geografi och kristendom.

Gemenskap handlade om att man eftersträvade en ny relation mellan lärare och elever. De skulle inte vara över- och underordnade, utan kamrater i sökandet efter kunskap. Reformpedagogerna försökte också bryta ned åldersindelningen genom att ha verksamheter där barn från olika årskurser arbetade tillsammans. Men gemenskapen gick också ut på att knyta band mellan skolan och det omgivande samhället.

Ellen Key (1849–1926) var på sätt och vis den svenska reformpedagogikens främsta ideolog. Hon arbetade som lärarinna på Anna Whitlocks skola 1880–1900, och gjorde många studieresor där hon besökte reformpedagogiska skolor utomlands. Om dem berättade hon i artiklar i tidningar och tidskrifter. Hennes bok *Barnets århundrade* (1900) är en flammande stridsskrift mot den gamla förlegade och själsdödande pluggskolan. Det översattes till elva språk och fick betydelse i många länder.

På Sofi Almquists skola tog sig reformpedagogiken mest uttryck i att man lade stor vikt vid slöjd och handarbete. I undervisningen i främmande

språk lade man tonvikten på att höra, tala och läsa – grammatik kom i andra hand. Flickor och pojkar hade gymnastik tillsammans.

Skolgrundaren Ester Boman

Ester Boman var en skicklig lärare som inte bara fick undervisa i småskoleklasserna, utan också på högre stadier. I hennes tjänstgöringsbetyg skrev Sofi Almquist: »utmärkt nit, utmärkt undervisningsskicklighet, mycket berömvärdt sätt att behandla lärljungarna och utmärkt förmåga att bland dem upprätthålla ordning». 1899 och 1901 gjorde Boman sina första studieresor till utlandet. De gick till Storbritannien, där universitetet i Oxford arrangerade sommarkurser som lockade deltagare från hela världen. År 1904 sökte hon in till Kungliga Högre Lärarinneseminarier och efter att ha tagit examen där 1907 fick hon i Vimmerby en ordinarie tjänst vid statens samskola.

Statliga samskolor hade riksdagen infört 1904. Motivet var inte omsorg om flickors utbildning, utan behovet av att hålla liv i läroverk i mindre städer, där pojkarna inte räckte till för att fylla klasserna. Beslutet öppnade dock nya utbildningsmöjligheter för flickor och skapade nya tjänster för lärarinnor.

Redan sommaren 1909 tog Ester Boman tjänstledigt för att starta en internatskola för flickor i Tyringe i norra Skåne. Med sig i vågspelet hade hon Ester Östrand (1875–1970), en småskolelärare som hade varit hennes arbetskamrat på Sofi Almquists skola och dessutom följt med henne på sommarkursen i Oxford 1901. Startkapitalet till sin skola fick de låna från Ester Östrands mor.

Tyringe Helpensions första broschyr innehåller en imponerande rad referenser: Sofi Almquist, Kungliga Högres rektor och några av dess ledande lärare, rektorn för Statens samskola i Vimmerby samt den berömde »Enköpingsdoktor» Ernst Westerlund. Han var en av tidens mest berömda svenskar, en pionjär för friskvård som lockade patienter från hela världen. Ester Boman var patient hos honom sedan lång tid tillbaka.

Läsåret 1909–10 hade den nya skolan endast åtta elever. Men den växte snabbt och 1912 flyttade man till större lokaler på Nohaga slott i Alingsås. Efter två år där gick flytten till Hindås. Ester Boman och Ester Östrand lånade mer pengar och köpte ett före detta pensionat och lät bygga ett gymnastikhus intill. I köpet ingick också fyra tunnland skogspark och trädgårdsmark.

Varför Hindås?

Att det blev just Hindås som skolan flyttade till kanske hänger ihop med att Ester Östrands kusin Carl Herman Östrand var trafikinspektör vid Göteborg–Borås järnväg sedan 1903. Han kan ha tipsat om att ett lämpligt hus fanns till salu. Hindås var en bra ort ur många synpunkter, dels var orten känd för sin hälsosamma luft (här fanns både sanatorium, hälsohem och idrottsgård), dels var kommunikationerna goda.

Tyringe Helpension startade sin verksamhet i Hindås efter sommaren 1914. Här blev skolan kvar till nedläggningen 1936. Ester Östrand lämnade den 1918 men Ester Boman drev ensam verksamheten vidare. När hon behövde utvidga löstes det genom inköp av näraliggande villor. År 1927 lät hon också bygga ett nytt stort skolhus.

Elevantalet ökade stadigt fram till läsåret 1919–20, därefter höll det sig mellan 76 och 108 flickor. Undervisningen var upplagd efter det gängse mönstret för flickskolor med åtta klasser, och man hade också tre föreberedande klasser.

En del av eleverna på Tyringe Helpension var barn till diplomater, företagsledare och andra utlandssvenskar som ville att deras döttrar skulle få en svensk skolgång. Andra kom hit för att de bodde på bruksorter där det inte fanns någon lämplig flickskola på nära håll. Ett mindre antal placerades där när en eller båda föräldrarna dog, och de kvarlevande inte visste vad de skulle ta sig till med barnen. Några fick gå här medan fadern och modern redde ut skilsmässa och boskillnad. Inte så få sändes hit för att Tyringe Helpension hade anseende som en av landets bästa flickskolor. Det kom till och med ett litet antal flickor av annan nationalitet.

Alla dessa kategorier nämns i årsredogörelser och andra offentliga handlingar. När jag intervjuade ett fyrtiotal före detta Tyringeelever hittade jag fyra som något skämtsamt beskrev sig själva som »värstingar». De hade blivit relegerade från en eller två skolor där de gått tidigare, och sändes till Tyringe Helpension för att Ester Boman hade rykte om sig att vara duktig på att hantera besvärliga elever.

Det krävdes inte så mycket för att bli relegerad på den här tiden. De här flickorna var litet busiga, hade betett sig uppstudsigt mot lärare, hade skolkat några gånger. En av dem hävdade att Tyringe Helpension hade räddat hennes liv. Hon älskade gymnastik och på sin förra skola hade hon som straff blivit avstängd från allt sådant. När hon kom till Hindås var det första gången som hon mötte lärare som inte behandlade henne som fiende. Efter någon månad sattes hon att leda gymnastikpass.

Inte bara för rika

De flesta som gick på Tyringe Helpension hade föräldrar med mycket pengar. Ända fram till 1930-talet låg kostnaden för ett läsårs inackordering och undervisning högre än den normala årslönen för en lärarinna. Genom åren gick dock också 99 flickor från Hindåstrakten på skolan. De bodde hemma och betalade en betydligt mer blygsam avgift för undervisningen.

Från läsåret 1923–24 fick Tyringe Helpension statsbidrag. Skolan var så lönsam att den inte behövde bidrag av ekonomiska skäl, men bidraget innebar att lärarinnorna fick rätt till samma pensionsförmåner som om de varit statsanställda. Ett villkor för detta bidrag var att skolan inrättade friplatser och platser med reducerad avgift, motsvarande samma belopp. Detta innebar dock inte att flickor ur lägre socialgrupp togs in. Det var praxis inom svensk flickskola att friplatser och nedsättningar gick till flickor av »bättre» familj som råkat på obestånd. Det var sådana principer som gjort att Ester Boman fått gå på flickskolan i Falun, och hon tycks ha följt dem på sin egen skola.

En viktig skillnad var att i Falun hade det stått noga angivet i skolkatalogen vilka flickor som var helt eller delvis befriade från avgifter. Några sådana uppgifter fanns inte i Tyringe Helpensions kataloger. De fanns inte ens i den handskrivna matrikeln. De flickor som hade till uppgift att ta upp olika avgifter för utflykter och sådant från sina kamrater visste vilka som inte skulle betala och vilka som bara skulle betala hälften, men de var instruerade av Ester Boman att hantera transaktionerna på ett sådant sätt att inte andra flickor märkte något.

Läsår med tre terminer

Lsåret på Tyringe Helpension var indelat i tre terminer: en vintertermin om fyra månader, plus en hösttermin och en vårtermin om vardera två månader. De ämnen som kunde berikas av utfärder och studiebesök var koncentrerade till höstar och vårar, medan många teoretiska ämnen förlades till vinterterminen. Språkstudierna var upplagda så att man bara läste ett främmande språk per termin. Detta ledde till att man kunde ha långa lektionspass i de ämnen man koncentrationsläste. Flickorna hade bara en läxa per dag, jämfört med fyra–fem i vanliga skolor. Ofta studerade man också temavis, tvärs över flera ämnesgränser.

Ett viktigt mål med pedagogiken var att fostra eleverna till självständighet i studierna, ibland i grupp, ibland individuellt. Inte så sällan fick flickorna i en klass i uppgift att utforska olika delar av ett ämnesområde. Resultatet skulle de sedan redovisa för varandra i klassen, ofta också för hela skolan.

Den första skolbyggnaden i Hindås.

I grupparbeten och självstudier hade Tyringe Helpensions stora bibliotek en central roll. År 1929 omfattade det 8 650 referensböcker, 507 böcker för nöjesläsning plus ett stort antal gamla läroböcker som avgående elever hade skänkt. Det kan jämföras med att samma år fanns det 354 böcker på folkbiblioteket i Björketorps kommun.

Skråarbete var en viktig aspekt av Tyringepedagogiken. Det innebar att elever och lärare under ett par-tre veckotimmar arbetade praktiskt inom ett valfritt praktiskt område. Skråna var organiserade efter medeltida modell: man gick in som lärling, avancerade till gesäll och kunde till slut erhålla mästarbrev. »Mästarna» hade ansvar för att lära upp dem som inte hade kommit lika långt. Maskinskrivningskrået, bokbindarskrået, bankskrået, handarbetskrået med mera fanns under en lång följd av år. Telefonskrået levde bara läsåret 1926–27, då en lärarinna och tre elever drog en lokal telefonförbindelse mellan skolans olika hus. Radioskrået existerade läsåren 1924–25 och 1925–26 då man byggde skolans första radiomottagare.

Ifråga om elevernas självstyrelse gick Tyringe Helpension längre än någon annan reformpedagogisk skola i vårt land. Ända från starten fick eleverna klara sig själva utan övervakning, på raster och skrivningar. Efter några år fick ett råd bestående av flickor ur de högre klasserna ansvaret för disciplinfrågor. Rådet utmätte straff för förseelser, lärare hade

yttranderätt men ej rösträtt vid dess möten. Ester Boman hade vetorätt mot dess beslut.

Till självstyrelsen hörde också att varje nykommen flicka hade rätt att välja sig en »skolmamma» bland de äldre eleverna. Av henne fick nykomlingen hjälp med att finna sig tillrätta. Ett annat inslag var att eleverna i femte klassen (ca 15-åringar) alltid hade ansvar för skolans lilla pappershandel. De skulle ta in offerter från olika grossister, köpa in pennor, anteckningsböcker med mera samt sälja det till sina kamrater. Det var viktigt att det blev en liten vinst, som gick till skolbiblioteket.

Kassabok och teater

I undervisningen ingick också att varje flicka fick lära sig att föra kassabok över inkomster (månadspengen hemifrån) och utgifter. Klassläraren kontrollerade att bokföringen stämde och hjälpte till när så behövdes. En av de Tyringe-elever som jag intervjuade visade mig att hon fortfarande 80 år efter att hon slutat på Tyringe Helpension förde kassabok enligt det system hon lärt sig på skolan.

Idrott hade en stor plats på schemat. Varje dag inleddes med gymnastik och minst en eftermiddag i veckan gav man sig ut i skog och mark. Trädgårdsarbete hade också stort utrymme och de rotfrukter och grönsaker skolans stora trädgård producerade var ett viktigt inslag i mathållningen.

Estetiska verksamheter spelade stor roll både i undervisningen och på fritiden. Särskilt viktig var teater. Skolan betonade teaterspelandets sociala, personlighetsutvecklande och pedagogiska funktioner. Flickorna fick ofta spela skrivna pjäser som inslag i ett temaarbete, och många gånger skrev de själva dramatiska texter som sammanfattade det de hade lärt sig i intensivstudierna av ett främmande land eller en historisk epok. Inte så sällan spelade man pjäser på tyska, engelska och franska och varje år gjorde eleverna ett spex där de skojade med sina lärarinnor. Dessa replikerade med att spex om eleverna.

Hösten 1920 byggde eleverna och lärarna en utomhusscen i en skogsglänta något hundratal meter från skolans huvudbyggnad. Den invigdes med en kvällsmörk föreställning den 11 november 1920. Göteborgs flickskoleförening besökte Tyringe Helpension och fick se en stämningsrik gestaltning av Bernhard Elis Malmströms dikt »Vi suckar det så tungt uti skogen». Scenen var också huvudarena för de teaterföreställningar och rytmikuppvisningar som framfördes på Tyringe Helpensions föräldradagar i slutet av varje vårtermin. Under dessa uppfördes två gånger också stora historiska tablåer. År 1923 var skolan omvandlad till antikens Aten och 1934 till en medeltida svensk stad.

Elektricitet och lokalpolitik

Tyringe Helpension blev en viktig del av livet i Hindås, inte minst genom att skolan var en av de största arbetsgivarna i samhället. Men den påverkade också Hindås på andra sätt. Sommaren 1917 lade den statliga industrikommissionen beslag på en stor del av skolans bensinförråd. Det var en del av ransoneringen under första världskriget. Bränslet var nödvändigt för att driva skolans bensindrivna elverk, men det hjälpte inte ens att Ester Boman fick stöd av ASEA-chefen Sigfrid Edström som hade en dotter på skolan. Han väddade personligen till två regeringsledamöter, men beslaget stod fast.

Den akuta krisen löstes genom att elverket kunde drivas med träsprit. Men Sigfrid Edström rådde Ester Boman att kalla samman villaägare och näringsidkare i Hindås för att få till en elektrifiering av samhället. Han och Boman utväxlade snart många brev om fördelarna och nackdelarna med olika typer av ledningstråd och transformatorer. I slutet av 1918 kunde man koppla på ström från statens kraftverk i Trollhättan. Att allt gick så fort hängde bland annat ihop med att man fick förtur vid transformatorköp från ASEA. Andra orter fick vänta på sin tur i minst ett år, men Edström såg till att Hindås fick sin transformator direkt.

Till kommunalvalen 1919 fick svenska kvinnor äntligen allmän rösträtt, och var också valbara. I Björketorps kommun – dit Hindås hörde – ställde en kommission samman en lista som fick stöd av alla politiska partier. På listan fanns dock inte en enda kvinna. Lärarinnorna på Tyringe Helpension gjorde då om sin fredsförening till en politisk förening och startade en intensiv valkampanj för att få in Ester Boman i kommunfullmäktige. I Vimmerby hade hon redan 1908 varit ordförande i »Föreningen för kvinnlig rösträtt». Kampanjen blev en stor framgång och Boman blev invald. Hon satt kvar i fullmäktige tills hon flyttade från Hindås.

Slutet

När Ester Boman i februari 1936 meddelade att hon skulle lägga ned Tyringe Helpension efter vårterminens slut kom det som en stor överraskning för elever, föräldrar och lärare. Men beslutet var logiskt. Efter att de statliga läroverken öppnats för flickor 1928 hade en stor del av marknaden för privata flickskolor försvunnit. Boman hade lett sin skola framgångsrikt i 27 år. Nu hade hon flera erbjudanden om arbete i Stockholm. Där kom hon att undervisa på olika pedagogiska utbildningar, vara pedagogisk konsult och vikariera två år som studierektor vid Socialpedagogiska seminariet. Efter hennes död 1947 glömdes dock hennes gärning snabbt bort.

Tyringe Kamratförening för gamla lärare och elever bildades dagen efter skolans sista avslutning. Under de närmaste två decennierna hade man träffar och gav ut ett kamratblad. Det sista numret kom 1956 och den sista allmänna kamratfesten hölls 1971. Den 26 april 1979 samlades en lärarinna och tre elever för att på 100-årsdagen av Ester Bomans födelse lägga ned en krans vid hennes sista viloplats i Kolumbariet i Gustaf Vasa kyrka i Stockholm.

Efterspel

I början av 1980-talet började Alice Kollén, som varit elev på Tyringe Helpension och även arbetat några år som sekreterare och lärarinna där, att skriva en C-uppsats om sin gamla skola. I samma veva ombesörjde den förra tyringeläraryrinnan Ingrid Samuelsson att en film som gjorts om skolan våren 1936 fördes över till video och fick en berättartext som hennes kollega Britta Kastman läste in.

Skolans byggnader och mark köptes in av Göteborgs stad några år efter nedläggningen. Under många år fungerade den nya skolbyggnaden från 1927 som semesterhem för husmödrar. Idag ger den, under namnet Tyringehemmet, avlastning för långvården i Göteborg. Husen som Tyringe Helpension flyttade in i 1914 är hyreshus i privat ägo. Gatunamnet Tyringevägen påminner om det som varit – samtidigt som det förbryllar besökare som har svårt att förstå vad det kan finnas för kopplingar mellan Hindås och Tyringe i norra Skåne.

När Ester Boman dog gick alla hennes pengar och egendom till en stiftelse med syfte att främja föräldrautbildning. Den finns kvar än idag och stödjer framför allt Föräldratelefonen, dit föräldrar kan vända sig för att få rådgivning.

När jag disputerade på min avhandling den 24 november 2001 var ett drygt dussintal av skolans gamla elever närvarande.

Källor

Denna artikel bygger på min doktorsavhandling Ester Boman, Tyringe Helpension och teatern. Drama på en reformpedagogisk flickskola 1909–1936, HLS förlag, 2001. Den som vill läsa mer och/eller få detaljerade källhänvisningar hittar det där.

Ett kluvet härad

Historien om Bollebygd i omvärlden

INGEMAR BRINK

En del känner sig som sjuhäringar, andra som göteborgare. En del läser Borås Tidning – andra Göteborgs-Posten. En del var under några årtionden rent av bohusläningar – åtminstone när de var sjuka. Hur blev det så här? Varför delades Bollebygds härad i olika kommuner och län?

Bollebygds härad har under långa tider varit gränsland. När Danmark och Sverige började utvecklas som tidiga riken fanns Bollebygd med i det maktpolitiska spänningsfältet.

Från början dominerade sannolikt det sydliga inflytandet – från Halland och därmed Danmark. Nolån, Sörån, Storån och Storådalen gav direkt förbindelse med kusten. Det var rimligen också från väst och sydväst som bygden befolkades – av grupper som följt den fiskrika ån och funnit odlingsbara marker. De tidiga odlarna kring Tubbaröd hade sin förbindelse västerut längs Mölndalsåns vattensystem.

Ballabu i Skara stift

År 1255 vet vi att Bollebygd var vänt norrut, mot Skara. Då gav påven Alexander VI sin biskop Lars i Skara tillstånd att anta en Johannes som präst i Ballabu.

Vid freden i Knäred 1613 gick Sverige med på att betala 1 miljon riksdaler för att få tillbaka Älvsborgs fästning i Göta älvs utlopp. Bollebygds härad fick då lämnas i pant tills pengarna var betalda. Sista avbetalningen gjordes 1619. Hade inte Sverige klarat av den kunde Bollebygd förblivit danskt!

År 1620 slogs det fast att Bollebygd skulle tillhöra Göteborgs stift. Stiftet var en första tidig regional indelning i landet. Den nya staden i väster skulle vara även kyrkligt centrum och tilldelades därför ett rejält stift. Bollebygds härad, men även Mark och Kind, lades under superintendenten i Göteborg.

När Axel Oxenstierna skapade den sekulära regionindelningen drogs linjerna på liknande sätt. Västergötlands ståthållardöme delades i Älvsborg län och Skaraborgs län. Göteborg fick ett rejält omland som vände sig mot porten i väst. Älvsborgs län, benämnt efter borgen vid älven, kunde naturligtvis lika gärna ha hetat Göteborgs län. Men det var de befästa borgarna som gav länsnamn: Skaraborg, Kronoberg och Bohus.

År 1676 skildes dock Älvsborgs fästning och Göteborg från Älvsborgs län. Istället fick den växande befästa staden med sitt närmaste omland sällskap med det tidigare norska landskapet i det som fick namnet Göteborgs och Bohus län. Bollebygds härad var kvar i Älvsborgs län, där då Vänersborg blev residensstad.

Österut hade Gustav II Adolf låtit grunda staden Borås. Konungens ambitioner för den vad dock mer begränsade. Här handlade det framför allt om att göra den handelsverksamhet som florerade i dessa trakter registrerad och beskattningsbar. Någon stor dragningskraft på Bollebygds härad hade knappast staden till en början. Men när Borås växte som handelscentrum och senare industristad kom Bollebygds härad att finnas i kraftfältet mellan Borås och Göteborg.

Varor och tjänster till Göteborg

Det ekonomiska livet har i långa tider styrt tillhörighetskänslan. Göteborgs omland levererade arbetskraft, varor och tjänster till staden.

– I Bollebygds församling har det länge funnits en klivenhet. I öster, kring det som idag är Olsfors och Hultafors vände man sig mot Borås. I västra Bollebygd, kring kyrkbyn och Storådalen, kom möbeltillverkningen igång och för ballbomöblerna fanns den stora marknaden i Göteborg. Därmed knöts också mycket kontakter åt det håller, säger Ingemar Kollén, tidigare kommunpolitiker i Bollebygds och Borås kommuner och tillhörig den familj som startade den industriella tumstocks- och kraftverksamheten med Hultafors som bas.

Bollebygd möblerade de enklare hemmen i Göteborg. Det var billiga, rejäla, funktionella möblemang. Bollebygd var den tidens Ikea. Det är närmast märkligt att denna omfattande möbeltillverkning aldrig resulterade i en mer omfattande industriell möbelproduktion i bygden.

Fosterbarn gav kontanter

En mycket speciell tjänst som levererades till Göteborg från Bollebygds härad var omhändertagande av fosterbarn. Många mödrar i storstaden bedömdes som mindre lämpliga att ta hand om sina barn. Myndigheterna placerade då ut dem i nya familjer, mot kontant ersättning. Reda pengar

var det stor brist på i många hem på landsbygden, bland småbönder och torpare. Ett eller flera fosterbarn gav ett välbehövligt tillskott.

Det stora antalet fosterbarn bidrar till att många i området känner en dubbel identitet. De hör hemma både i staden och på landet.

Järnvägen

– Till Borås åkte vi för att köpa, till Göteborg för att sälja. Denna sammanfattning från förr levererar Nils-Bertil Andersson från Grimsås i Bollebygd, centerpolitiker sedan tidigt 60-tal.

Järnvägen mellan Borås och Göteborg skapade nya tätorter. Stationen vid häradscentret Flässjum fick det mer lättuttalade namnet Bollebygd. Nära Björketorps kyrka blev stationsnamnet Rävlanda – Björketorps station fanns ju redan i Mark.

Bollebygds härad består av de tre socknarna Björketorp, Bollebygd och Töllsjö.

I Björketorp ligger tätorterna Rävlanda, Hällingsjö och delar av Hindås.

I Bollebygd ingår tätorterna Hultafors och Olsfors.

Rivalitet mellan socknarna

Säkert fanns det rivalitet mellan Bollebygds och Björketorps socknar tidigare. Med var sin spirande tätort fanns självfallet ännu bättre grogrund för ökade motsättningar. Avundsjukan och missunnsamheten bidrog säkert till att Bollebygds härad så småningom styckades och delarna hamnade i olika län och storkommuner.

– Tidigt handlade det om att det inte fanns någon präst i Björketorp. Det gjorde att Bollebygd kanske kände sig lite för mer och att rävlandaborna såg sig förfördelade, säger Nils-Bertil Andersson.

Förflugna ord kunde också stärka missämjan. Vid ett gemensamt möte där prästfrågan dök upp gav en av Bollebygds ledande män sin syn på saken:

– Ni vill ha präst i Rävlanda. Men det vore väl bättre att skicka en missionär som kunde lära rävländaborna att läsa och skriva. Så minns Nils-Bertil Andersson.

Sixten Andersson, mångårig s-politiker i Bollebygd och senare Borås kommun, bekräftar just detta uttalande och lägger till:

– I fotbollen kom också gnabbet till ytan. Det viktigaste var att besegra just grannorten.

I slutet av 40-talet signalerades en storkommunreform. Det gamla kommunerna baserade på sockengränser bedömdes vara för små för att klara de nya uppgifter som skulle komma inom skola och omsorg.

– Någon gång 1948–49 var det ett möte i Björketorp om den kommande förändringen. Stor enighet rådde om att Björketorp även i fortsättningen borde stå på egna ben, minns Gunnar Johansson, s-politiker i Björketorp. Han kom med i fullmäktige i Björketorp 1954, men minns väl diskussionerna på 40-talets slut.

För Björketorps del blev 1952 års kommunreform bara positiv. Självständigheten bevarades. Från dåvarande Härryda kommun och Bollbygds kommun tillfördes ett antal fastigheter vid Hindås. Det ansågs lämpligt att hela tätorten skulle ligga i en enda kommun. Längre västerut sammanfördes Härryda och Landvetter till en större kommun med namnet Landvetter.

I Bollebygd var man inte glada åt att förlora en bit av Hindås – hem för många välsituerade – till Björketorp. Men Bollebygd fick ju istället Töllsjö till sig.

– Många i Bollebygd var emot att få med Töllsjö i den nya kommunen. Socknen ansågs fattig och eländig. Det var innan man insåg att det fanns rikedomar i de stora skogarna, säger Sixten Andersson.

Samarbetstrevaren som havererade

När kommunerna skulle bygga upp det nya nioåriga skolsystemet krävdes stora investeringar – eller också skulle man få stora löpande kostnader för att skicka barnen till grannkommunerna.

Bollebygd hade tidigt långt framskridna planer på att bygga en högstadieskola, men för att fylla den behövdes elever från både Björketorp och Sätilla. Vid ett möte med ledande representanter för kommunerna sydvästöver presenterade Bollebygd sina planer.

Rävlandas representanter kontrade genast med att presentera kompensationsförslag: administrationen för skolan borde hamna i deras hemort.

Ställda inför denna träta lämnade representanterna från Sätila mötet och de stolta planerna rann ut i sanden. Så kom det sig att i Björketorp riktades blickarna västerut och man började skicka elever till högstadiet i Mölnlycke. För Bollebygd blev det istället skolan i Sandared i Sandhults kommun som fick stå för undervisningen i högstadiet.

En av dem som var med genom hela den process som förde Björketorp västerut och placerade en länsgräns rakt genom häradet är Valter Gustavsson i Apelnäs, gården i Storådalen.

Som 15-åring blev han medlem i bondeförbundet. 1947 fick han sitt första politiska uppdrag, som skogsbrandfogde.

Han minns och berättar om skolmötesincidenten som bidrog till att kyla ner relationerna mellan Bollebygd och Björketorp än mer. Hans berättelse är närmast identisk med det som Valter Johansson förtäljer. Båda tycks beklaga utgången av mötet.

Kanske var det just vid detta tillfälle som gränserna mellan Bollebygd och Björketorp stelnade så till den grad att det snart även blev länsgräns?

Ny kommunreform

På 60-talet kom nya diskussioner om större kommuner.

– Kungl. Majestät kom 1964 med besked om att vi i Björketorp skulle gå samman med andra kommuner. Vi skulle då ge besked om vilka vi ville gå samman med, minns Valter Gustavsson.

Två alternativ var aktuella. Björketorp, Sätila och Bollebygd var det ena. En union västerut med Landvetters kommun var det andra.

– Det var heta diskussioner. Hindåsborna ville västerut. Många i Rävlanda kände mer samhörighet i öst. I omröstningen blev det seger för väst, men bara med en rösts övertikt, säger Valter Gustavsson. Han hör till dem som beklagar utfallet.

– Många insåg inte hur viktig omröstningen var den gången. Och det var ju fortfarande många år innan samgåendet skulle förverkligas. Hade vi diskuterat mera och funderat igenom konsekvenserna hade nog resultatet kunnat bli ett annat, säger Valter Gustavsson idag.

Hur stor möjlighet Björketorpsborna hade att styra i en annan riktning är dock diskutabelt. Det visade sig, att det i regeringen fanns ett intresse för en anslutning av Björketorp västerut. Landshövding Pär Nyström och statsråden Rune Johansson och Svante Lundqvist hörde till dem som gav besked om Björketorps begränsade möjligheter att själv bestämma sin tillhörighet vid möten och uppvaktningar.

Brydde sig verkligen staten eller regeringen om var lilla Björketorp hörde hemma? Jodå, vid den här tiden växte planerna på den nya storflygplatsen i Landvetter fram. För att underlätta planering och genomförande ansågs det nödvändigt att flygplatsen och dess närmaste omgivning låg i en enda kommun.

Idén att skapa en kommun som rymde den stora flygplatsen inom sina gränser gjorde att det blev en extra tidig kommunsammanslagning för Björketorps del. Kommunen fördes in i den nya, stora Härryda kommun redan 1970, medan den stora unionsvågen kom fyra år senare.

Härryda kommun blev en mycket speciell skapelse. Centralorten Mölnlycke är belägen längst västerut. Den delen ligger i direkt anslutning till storstaden Göteborg, längs den ekonomiskt heta linjen mellan metropolens centrum och flygplatsen.

Nytt län, från P till O

Med Björketorp i Härryda kommun drogs också länsgränsen om. Rävlanda och Hindås kom att tillhöra Göteborgs och Bohus län. Sjukvårdsmässigt kom man till Bohuslandstingets område med Mölndals och Kungsälvs sjukhus som närmaste större vårdinrättningar.

Det var med viss stolthet som en del Björketorpsbor nu kunde byta registreringskylt på sina bilar – från P till O.

– Kom och titta. Nu har jag OA på bilen! förkunnade Rävlandas starke man Sigurd Larsson stolt för sina släktingar Kollén i Hultafors när han besökte dem strax efter skiftet. Så minns Ingemar Kollén en episod ur gränsdragningshistorien.

Just den göteborgsglädjen blev ju inte så långvarig. Snart försvann ju länsbokstäverna på registreringskyltarna – och nesan av att vara »P-bonde» blev ett minne blott.

Centerpolitikern Valter Gustavsson har aldrig varit förtjust över att Björketorp hamnade i Härryda kommun.

– Förr fanns här i Rävlanda tre speceriaffärer, en manufakturbutik, järnhandel, post och bank. Nu finns knappt något kvar. I Hindås har det gått lika illa. Det lägger jag på Härryda kommun.

Valter Gustavsson var politiskt aktiv också i den nya kommunen – och slutade sin bana som fullmäktiges ordförande.

Däremot ser han positivt på att Björketorp 1970 hamnade i Bohuslandstinget.

– Där kände vi oss välkomna. Vi behandlades inte som en avlägsen utkant, minns Valter Gustavsson, som också varit landstingspolitiker.

Föreningslivet drabbades

Men länsgränsen ställde också till förtret. Björketorp hade tillhört Älvsborgs län. Inte minst föreningslivet hade sin hemhörighet där.

– Bygdegårdsföreningarnas organisation, LRF, länsarbetsnämnd, lantbruksnämnd. Vi skulle tillhöra Göteborgs- och Bohus län. Ofta fanns de som vi skulle prata med i Uddevalla, säger Gunnar Johansson.

Han är aktiv i föreningen som driver Föreningsgården i Rävlanda. Där löstes problemet genom dubbelanslutning i bygdegårdsorganisationen. Det gjorde även hembygdsföreningen.

När Västra Götalands län bildades kunde i alla fall skylten för länsgräns mellan Rävlanda och Bollebygd plockas ner. Det gällde även skylten som man passerade om man åkte från Bollebygd längs Ödenäsvägen till den egna kommunens nordvästra del.

Rävlanda och Hindås tappar service

Tätorterna Rävlanda, Hindås och Bollebygd har de senaste årtiondena utvecklats olika. Om det beror på hur kommungränserna drogs återstår nog ännu att bevisa. Kanske handlar det om motorvägens dragning?

I de mindre orterna har butiker och andra serviceställen stängt. I Rävlanda finns numera en servicebutik, ett par pizzerior och en stor elbutik. Bensinmacken är stängd, men får ännu tjänstgöra som kuliss för inspelning av den rekordlånga teveserien Hem till byn. I Hindås finns en livsmedelsaffär, bibliotek och ett par mackar. Butiksfönstren gapar tomma och dörrarna är stängda.

I Bollebygd däremot finns alla de tre stora livsmedelskedjorna representerade, dessutom systembolag, apotek, två banker och rader av andra butiker. Att Systembolaget finns där är dock otvetydigt ett resultat av att vara egen. För dem finns nämligen en policy att ha en butik i varje kommun. En del hävdar att utvecklingen i Bollebygd fått en extra kick efter »utbrytningen» från Borås. Andra menar att utvecklingen tog god fart redan under boråstiden. Bollebygd har fått en starkare roll som centralort också för Rävlanda och Hindås.

Men relationen är inte helt asymmetrisk. Bollebygd kan också dra nytta av det som finns i grannorterna. Ett exempel är hotell. I Bollebygd saknas anläggning för övernattnings, medan Hindås står med två hotell. När det gäller nöje och kultur kan det också många gånger löna sig att ta sig över kommungränsen. Filmklubb finns i Rävlanda, Kulturhållplats i Hindås, fest och dans i Föreningsgården och Rotundan.

Samverkan över kommungränserna

Numera är även de båda kommunernas ledningar mer inställda på samarbete. Storflygplatsen sänkte ridån mellan Björketorp och Bollebygd. Men en ny infrastruktur verkar få motsatt effekt och öppnar för samarbete. Nu gäller det Götalandsbanan, den snabba järnvägen från Göteborg via Borås och vidare mot Stockholm. Här är det klart att det blir en gemensam station för tåtorterna runt Bollebygd.

Som ett resultat av detta har Bollebygd ändrat riktning för sin planering. Nu tänks det sydväst – i riktning Rävlanda för framtida utbyggnad. Tidigare fanns en idé om ett gemensamt centrum vid Forssa. I ny tappning kan det vara på gång igen.

Inte minst i Rävlanda har det funnits de som visionärt förespråkat att Björketorp bör förenas med Bollebygd. Även om det säkert är en och annan i Bollebygd som välkomnar en sådan lösning är det inget som kommunalrådet Christer Johansson (m) har på sin agenda.

– Vi har idag ett bra samarbete med Härryda. Att ändra kommungränsen är inte aktuellt. Däremot ska vi agera mer som om gränsen inte finns.

Två kommuner, ett härad

En del i Bollebygd hade lika gärna varit kvar i Borås. I Hindås och Rävlanda höjs röster för att klara sig själva. Sixten Andersson i Bollebygd hör till dem som tycker att Bollebygd hade det bra i Borås. Men han liksom åtminstone många andra erfarna politiker tycks överens om vad som borde ha varit den idealiska stora kommunen: Björketorp, Sätilla och Bollebygd med Töllsjö.

– Det hade blivit en lagom stor kommun i fältet mellan storstadsområdet Göteborg och Borås med mycket jordbruk och småföretag. Ett område som passar ihop, säger Valter Gustavsson.

Då och då kommer propåer om att det kan vara dags för en ny runda med sammanslagningar av kommuner. Bollebygd är idag en av landets minsta kommuner mätt i folkmängd. De gränser och strukturer som gäller idag är knappast de slutgiltiga.

Om gräns upphör att vara hinder kan området kring Nolån, Sörån, Storån och Nedsjöarna utveckla de fördelar som det innebär att ligga i dubbla kraftfält. De har alltid funnits där, men kan utnyttjas ytterligare.

Hultafors Bruk

– manufakturverket i Sörådalen

KURT OLAUSSON

Från 1600-talet och fram till 1800-talets slut fanns det åtskilliga järnbruk i Västergötland och Småland. Minst tio är kända i Älvsborgs län, Dalsland ej medräknat; de flesta i Sjuhäradsbygden. Dessutom kan det ha funnits gårdar som hade mindre hammare. Järnbruken i Västergötland svarade för cirka 3 % av landets totala produktion av stångjärn på 1840-talet.

I Sjuhäradsbygden redovisas följande bruk i Bergskollegii arkiv:

<i>Bruk</i>	<i>Socken</i>	<i>Privileg.</i>	<i>Tillverkning</i>
Axelfors	Revesjö	1852	Svartsmide
Ekefors	Sjötofta	1799	Knippjärn, spik
Gravenfors	Kinnarumma	1757	Manufaktur
och Viskafors	Kinnarumma	1806	Saxar, knivar
Hjelmafors	Dalstorp	1865	Stångjärn, manufaktur
och Växtorp	Dalstorp	1859	Åkerbruksredskap
Hultafors	Bollebygd	1846	Manufaktur
Möllefors	Gällstad	1798	Spik, manufaktur
Strömsfors	Tranemo	1859	Stångjärn, spik, manufaktur
Strömshov	Fenneslunda	1781	Spik
Wolfenfors	Sandhult	1783	Manufaktur

Bruken hade olika inriktning på sin tillverkning och utrustades med stora eller små hammare. Den största typen var avsedd för tillverkning av stångjärn, de mindre och snabbare för knippjärn eller spik. De drevs med vattenkraft. Via en axel lyftes hammaren som sedan slog mot ett städ.

Hammarsmeden skötte järnbrukets hammare. Genom att bearbeta glödande tackjärnsstycken med denna reducerades kolet samtidigt som slagg avlägsnades. Det smidbara järnet formades till stänger av 3–7 meters längder.

Stångjärnet var den dominerande produkten vid de flesta bruk och var av två slag, fyrkantsjärn och plattjärn. Det förra var i allmänhet mellan 1 och 2 tum i fyrkant, det andra en halv tum i tjocklek och två tum i bredd. Vid knipphamrarna framställdes knippjärnet som också var ett fyrkantsjärn, men smalare än stångjärnet. Det såldes i knippor med nio stänger i varje. Detta järn användes för tillverkning av häst- och oxskor, skyfflar och spadar, liar och diverse andra redskap. Beteckningen svartsmide avsåg sådana arbeten som inte behövde poleras eller filas efter bearbetningen i hammaren.

Med manufaktur betecknades både den industriella enhet som bestod av hantverksmässigt bedriven produktion inom en fabrikslokal, och de redskap som tillverkades där. Den reglerades med egen lagstiftning utanför skråväsendets.

Södra torget, t h Strömqvists Järnhandel.

Huset är byggt 1828 (efter stadsbranden ett år tidigare). Fram till 1890 var nuvarande torget bebyggt med bland annat ett färgeri.

Järnhandeln grundades 1832 av Sven Knutsson. Den flyttade 1849 till detta hus.

Knutssons frände Christina ärvde honom. Hon hade gift sig med Knutssons bodbetjänt Mårten August Strömqvist, som övertog rörelsen 1867. Den var sedan i släkten till 1957 och lades ned 2003.

Handlanden Sven Knutsson grundade Hultafors Bruk 1846.

En outnyttjad fors

Vägen mellan Borås och Göteborg hade efter 1838 upprustats och givits en ny sträckning från Västertull, vid utfarten från Borås, till Bollebygds härad. Vägen gick nu norr om Viaredssjön genom Sandared och den glesa bebyggelsen i Sörådalen till Horsvads led [2 km v Olsfors] där den anslöt till den gamla vägen.

En dag på tidigt 1840-tal passerades Västertull vid utfarten från Borås av den smålandsfödde handlanden Sven Knutsson och hans hustru Barbara, f. Strömwall.

Efter gården Viken i Sandared breder västra delen av Viaredssjön – eller Lunnasjön som kanske fortfarande någon kallade den – ut sig mot Vikhults gård. Där Strättebäck störtar sig utmed Fjällaberg ned i sjön möter Bollebygds härad, liksom Göteborgs stift.

Målet för dagens utflykt var Sörådalen. Här i den trånga dalgången vid sjöns utlopp i Sörån finns ett mindre och ett större vattenfall. Vid det första fallet låg Hultet Övregårdens vadmalsstamp och mjölkvarn. Vid nästa fall, 600 meter från sjöns utlopp, fann Sven platsen han sökte. Han var ute efter ett vattenfall som kunde driva ett järnbruk!

Hultafors Bruk

Handlanden Sven Knutsson (1796–1875) köpte 1845 av ägarna till hemmanet Östra Stenaskjum deras andel av »Strömfallen uti vattendraget som går från Wiandssjön förbi Östra Hultets Qvarn jemte en mellan detta vattendrag och landsvägen belägen jordremsa».

På ömse sidor om Sörådalen låg gårdarna Hultet och Fjälla. I övrigt fanns ingen bebyggelse här. När han ansökte om privilegier för Hultafors Bruk var det är troligen första gången som namnet Hultafors nämns i skrift. Så småningom kom namnet också att användas på det framväxande samhället, som dock först efter sekelskiftet bebyggdes i större omfattning.

I december 1846 fick han privilegier för en räckhammare, tvenne spikhammare och en klippsax. Året därpå tilläts sökanden uppföra en »Stångjernshård och Hammare» och tillverkningsrätten sattes till 600 skeppund, mot erläggande av sex skeppund hammarskatt.

Man kan förmoda att de produkter som tillverkades till viss del såldes av honom själv i hans järnaffär vid korsningen Österlånggatan–Åhsvägen i Borås, men i övrigt är inte mycket känt om denna första tid för bruket.

En ny ägare trädde till 1854. Det var den då 24-åriga och senare »ryktbare sakförararen» J P Pettersson som övertog Knutssons privilegier.

Stångjärnshammaren hade tagits ur bruk redan 1850 på grund av »allmogens ohvana att med kolning sig befatta» enligt myndigheternas åsikt. Pettersson ville åter få den upptagen. Att det gick åt så mycket träkol var ett stort problem och man försökte begränsa detta. På 1850-talet kom också en ny teknik då den s.k. Franche-Comtéugnen blivit känd och den ansågs medföra en avsevärd kolbesparing.

År 1855 rapporterar Disponent J P Pettersson till »Bruks Wallängden»:

Under smidesåret 1855 äro härstädes tillverkade: 20 skeppund spik, 25 skeppund Spadar & Billar, 15 skeppund Gångjern & Knipjern, 15 skeppund Böggnadsmiden, diverse Svartsmiden, hvartill Ämnesjern är hämtat från Götheborg.

Tillverkning uppgick alltså till omkring 12 ton detta år. Ett år senare rapporteras om en liten ökning, men man nådde inte i närheten av den tillverkningsrätt på 400 skeppund som man då hade.

År 1857 meddelar han att man inte haft någon tillverkning på grund av nybyggnad och reparationer. Kanske skedde då installation av den ovan nämnda ugnen för minskad träkolsåtgång. Året efter uppgick produktionen till »100 skeppund Stångjärn, 53 skeppund Ämnesjern och 15 gröfre Svartsmiden». Detta motsvarar då cirka 30 ton.

Antalet anställda var 12–15 personer, med hammarsmeder högst i rang – och »smedhalvor» lägst – bland dem som arbetade i smidesverkstaden.

Enligt ett värderingsprotokoll för brandförsäkring bestod manufakturverket 1856 av följande: en byggnad uppförd 1847, 46 alnar lång och 15 bred; 4 vattenhjul av plank, 4 alnar höga; 2 uppmurade härdar med 7 eldstäder; större blåsmaskin; 2 större och 2 mindre hamrar.

Bruket hade anlagts på södra sidan av Söderån, men man hade lagt beslag på mer än halva åfåran. Enligt domstolsprotokoll från 1858–60 klagar ägaren av marken på åns norra sida på att han inte kan utnyttja sin del av fallet. Utslaget blir dock till slut att bruket haft rätt till sin utbyggnad.

I maj 1859 säljer J P Pettersson lägenheten »Hultafors med tillhörande Manufakturwerk» bestående av en stångjärnshammare, 2 knipp- och 2 spikhammare, vattenfall, dammar och dammfästen jämte hus och jord samt inventarier för 37 500 Riksdaler riksmünt. Köpare är Brukspatron Anders August Forssell.

---

1 skeppund = 20 lispund (= 170 kg)

1 lispund = 20 skålpund (= 8,5 kg)

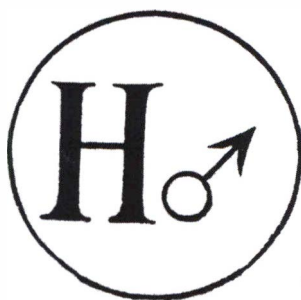
1 centner = 100 skålpund (= 42,5 kg)

HULTAFORS

Utdrag af Protokollet, hållet hos Kongl Majts och Rikets Commerce Collegium den 25te Maji 1859:

Uppå derom af Disponenten för Hultafors Bruk i Elfsborgs Län Bruksägaren A. A. Forssell gjord anhållan fann Kongl Collegium skäl tillåta, att för Jern tillverkningen wid nämnda Bruk finge, i stället för den hittills tillåtna stämpeln [tecknad, t.v. ovan], hädanefter begagnas stämpeln [tecknad, t.h. ovan] ...

Hufvudstämpel [efter 1859] för jern tillverkningen vid Hultafors Bruk i Bollebygds socken af Elfsborgs län.

Källa: Stämpelbok, 1885.

Forssell rapporterar 1859 att han tagit över bruket, men har svårt att få tag på smeder. Han finner dock stångjärnssmeder i Dalsland. Från Småland kommer knippsmeder och från Västmanland spiksmeder. Bruket satsar på ett brett sortiment, ty året efter rapporterar Forssell om följande tillverkning:

Stång- och ämnesjärn	1317	centner
Knippjärn	188	centner
3-tums spik	474 475	st
4-tums spik	420 010	st

dessutom en del grövre sorter av spik.

Bruket hade oinskränkt smidesrätt och sålde tillverkningen, dels »på bruksbacken», dels i Borås. En del svartsmide går även till Göteborg. Bland köparna på bruksbacken kan man räkna med att det fanns hantverkare och ägare till större gårdar i trakten. En del ämnesjärn gick till mindre manufakturverk och knipphammarsmedjor. I Borås liksom i andra städer omsatte handelsmännen stora mängder stångjärn, även om det var manufakturvarorna som dominerade. Bland de sistnämnda varuslagen kan som exempel nämnas häst- och oxskor, söm till dessa skor och spik, band- och plattjärn samt brandringar och spjäll.

Tackjärnet, »Persbergs första sort» köptes i Kristinehamn och fraktades sjövägen till Göteborg och därifrån på landsvägen till Hultafors.

Slutet

Bruket i Hultafors blev aldrig riktigt lönsamt. Man försökte ta dit en bruksmästare från Värmland, men utvecklingen kunde inte vändas. Tiden började rinna ut för de ålderdomliga manufakturverken. Hammarsmide kunde inte konkurrera med den nya valstekniken. När sedan bergshanteringen dessutom drabbades av ökad utländsk konkurrens slog det också ut de sista små anläggningarna.

Bruket såldes senare till bonden Olaus Persson på Hultet Övregården, som i sin tur överlät den på sonen August. Då var bruket redan nedlagt – det skede troligen på 1880-talet.

År 1907 flyttade tumstocksfabriken till denna plats.

Anmärkning

Kurt Olausson har samlat fakta till denna artikel, men på grund av synnedsättning har han inte kunnat sammanställa dessa. Detta har i stället gjorts av redaktören, som även kompletterat ett grand.

Stångjärnsbammare med städ vid Ryfors Bruk i Nykyrke socken (Mullsjö). Hammaren har ett märke som liknar Hultafors Bruks, men är inte exakt som det fastställda.

Kontroll i Kungl. Patent- och registreringsverkets arkiv visar, att något annat bruk inte har en sådan stämpel.

Enligt uppgift i handlingar för Ryfors Bruk skulle man där ha beställt en hammare från Söderfors Bruk i Uppland som installerats 1866. Stämpeln tyder dock på att hammaren inte kommer därifrån.

Hammaren kan mycket väl vara tillverkad vid Hultafors Bruk.

Foto: Lennart Wasling 2005.

Vägar – gamla och nya

BERTIL LARSSON

Vi befinner oss i en bygd där det är naturligt att huvudvägarna leder mot gräns och kust. Att de förr i första hand användes av handelsmän och stormän med sina följen är då naturligt.

De äldsta vägsträckor som är kända i bygden går utmed åarna Viskan och Ätran. Nedre Viskastigen börjar vid hallandskusten och når Örestens borg i Berghem; den går därefter vidare mot Göteborg. Ätravägen, den så kallade ridvägen, går från nuvarande Falkenberg mot den gamla staden Bogesund och därefter mot Skara. Dessa vägar korsas av en gammal härväg från Småland, förbi Örby och Sätilla, mot Älvsborgs fästning. I bygder där emellan fanns inga militära eller andra motiv för att i äldre tider förlägga viktigare transportleder. Det medeltida större vägnätet hade därför liten kontakt med de inre delarna av Bollebygds härad.

De första bygdevägarna uppstod ofta naturligt som kyrkvägar och andra mellanbygdsvägar belägna utmed vattenlederna. Vägar drog upp på åsar och andra höjdsträckningar, där marken var torr och fast. Mellan åsarna måste vägen ner för branta backar, gå genom låglänt terräng och sedan upp igen. Över vattensjuka marker fick man lägga kavelbroar och flata stenar.

Sjösystemen nyttjades oftast under vintrar med frusen is, eftersom det var lättast att komma fram där. Vintervägarna skapade goda förutsättningar för transport och handel. Många marknader hölls därför vintertid.

Hur nuvarande vägsystem kan kopplas till forntida leder kan knappast härledas i detalj. På den äldsta vägen från Bollebygd via Björketorp (Hällingsjö och Huvdaby) och genom Sävedals härad mot Göteborg, kan vägens status avläsas genom förekomsten av gästgiverier utefter sträckan och spår i form av brojutor och gamla vägrenar.

Denna väg sägs ibland ha varit i så dåligt skick att det var bättre att köra vid sidan om den. Extra fägnad rekommenderades då det kunde ta lång tid att ta sig fram. Men så var det kanske ofta förr.

Tingsplatsen i centrala Bollebygd styrker byns läge som en plats där vägar korsades. I Äldre Västgöotalagen, kan man läsa »I åttingar skall by delas, Fyra vägar skall gå från by, Led och gärdesgårdar och broar skall fördelas på åttingarna».

Frågan är dock om stigarna var i sådant skick att det verkligen kunde räknas. Det var kanske först när vägarna blev bättre mot Töllsjö och Hyssna, som man kunde tala om »fyra vägar».

De som inte hade ärende till vare sig kyrkor eller tingsplatser tog genvägar till kvarnar och andra mål. På så sätt uppstod lokala vägsystem med byvägar. Sådana leddes i så stor utsträckning som möjligt också på höjdpåtåerna. Ensamgårdarna fick ordna egna stigar för att komma fram.

Väghållning

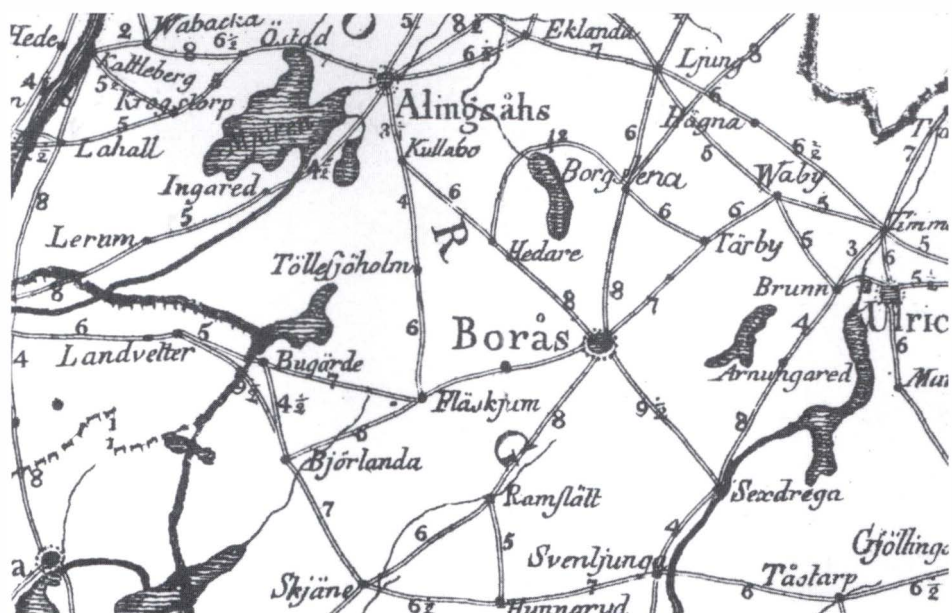
Regler om väghållning har anor åtminstone från 1400-talet. Under 1600–1700-talen stegrades så successivt kraven på vägarnas beskaffenhet, då detta var viktiga frågor för en begynnande stormakt och modernare stat. Gästgiveriordningen, skjutshållen, postbefordran, avståndsmärkning, underhåll med mera krävde föreskrifter och förhållningsregler.

Byvägarna sköttes självständigt av bönderna medan större vägar underhölls av häradet. Bönderna deltog i underhållet i proportion till sin andel i byns ägor. Många välsituerade personer slapp ifrån arbetet då endast jordinnehav var underlag för beskattningen. Man kan idag finna spår utefter vägkanten av de stenar som markerade respektive gårds ansvar för vägen.

Att det inte var så hög standard på vägarna visar ett utdrag från det tillfälle då Prästavägen i Bollebygd besiktigades den 26 juni 1776 på vägsträckan från »Första bro till Henå led»:

»Nederst i begynnelsen af denna wäg bortbrännes i liden stora stenen, diken giöras i liden och hela liden uppfylles med mycket ris och sand, rännan för låg upphöges och giöres bredare, nedanföre liden bortgrafwas, diket till wänster grafwas rackt, wägen widgas och dikas, nedanföre liden bortwältes stenar på ömse sidor at wägen blir ren så långt som diken intaga och bredden utanför intager».

På 1640-talet gjordes vägen mellan Göteborg och Borås farbar för häst och vagn, främst för att klara postbefordran. På en lantmäterikarta från 1692 kan man klart utläsa den tidigaste väst-östliga sträckningen av

Utsnitt ur »Karta över Landsvägarne genom Södra Delen af Sverige, 1792».
 »Numrorne betyda fjerdedels mil» (1 gammal mil = 36 000 fot = 1,0688 nymil).

vägen från Hällingsjö genom Bollebygds härad. Mindre vägar anslöt till denna från bland andra Apelnäs, Bygårde i Hindås, Tubbed, Sunds bro, Hedared via Töllesjö, Hyssna via Oxaläsön. I östra delen av häradet gick sträckningen mot Borås på södra sidan av Viaredsjön.

Borås anlades 1621 som en handelsplats och fick så småningom en mera central roll för Sjuhäradsbygden. Då behövdes kommunikationsleder. Importen av bomullen i början på 1800-talet gick oftast via hamnen i Varberg, men mot slutet av århundradet intog Göteborg platsen som viktigaste hamn. Förbi Bollebygd passerade en mängd foror, fullastade i båda riktningarna.

Gästgiverier

År 1649 utfärdade Drottning Kristina en »Krogare- och Gästgifware Ordningh» som fick stor betydelse för det framtida resandet. Gästgivare skulle finnas på varannan (gammal) mil och svara för hur skjutsningen organiserades. Vid varje skjutshåll skulle det på en tavla anges avstånd och skjutslega till andra näraliggande gästgiverier. Gästgiverisystemet kom att styra var de viktiga och officiella transporterna ägde rum. Dess nedgång

började när järnvägarna anlades och resandeströmmarna tog andra vägar. Organisationen levde kvar till 1933 då skjutsstadgan upphävdes.

I samma förordning stadgades också att avstånden mellan orterna skulle markeras med milstenar. Syfte med dessa var att Kronan skulle få underlag för beräkning av reseersättningar till sina ämbetsmän. Därför måste vägarnas mätning utgå ifrån Stockholm och inte ta hänsyn till länsgränser eller residensstäder. Med övergången till nymilen och införandet en ny väglag 1877 upphörde föreskrifterna om milstenar. De är numera klassade som fasta fornlämningar.

De gästgiverier som passerades från Bollebygd mot Göteborg var Hällingsjö, Huvdaby och Landvetter. För dem som skulle söderut fanns gästgiverier i Björlanda, Bonared och Skene. Gästgiveriernas läge under en viss tidsepok visar hur vägarna löpt, men man anar att vägarna tidigare ibland haft en annan sträckning i landskapet.

Postdiligensen från Göteborg till Borås slussades via Alingsås, vilket tyder på att de resande genom Bollebygds härad passerade de norra delarna förbi Hedared. Och det var just här som Linné 1746 övernattade på sin västgötafärd från Borås mot Alingsås. Från hästryggen kunde han konstatera att »Wägen war en gångstig, som ej utan möda kunde ridas för stenar och branta backar».

Järnvägen

Nya tider gjorde att häst och vagn fick konkurrens av ångdrivna fordon. För Borås del var anknytning till Västra stambanan i Herrljunga ett förstahandsval och banan stod klar redan 1863. Järnvägen mellan Göteborg och Borås planerades så tidigt som 1845, men inte förrän 1894 kunde man stiga på tåget för första gången. Banan elektrifierades 1935. Järnvägslinjen mellan Göteborg och Borås blev förstås en viktig kommunikationsled. Mycket av den ballboslöjd i form av möbler, åror och fisklådor som tillverkades i Bollebygd transporterades med tåget till västkusten.

Då hade naturligtvis vägarna förbättrats betydligt från 1700-talets ridstigar. Men nu blev det i första hand viktigt att komma fram till järnvägsstationerna. Satsningen på järnvägen medförde att det centrala vägnätet under en tid fick förfalla, innan man från 1920-talet tog tag i problemet med kraft.

Den första »riksvägen» mellan Härryda och Hindås byggdes som s. k nödhjälpsarbete 1923 och byggdes om åren 1931–1935. Fortsättningen från Hindås till Bollebygd var färdig i nuvarande sträckning 1933. Dock

hade frågan varit uppe till diskussion redan 1842 då bollebygdskborna ville ha en väg från Bollebygd förbi Nedsjöarna till Härryda kyrka.

Moderna vägbyggnadsmetoder gjorde senare att man kunde ta sig genare fram i terrängen. Ett flertal vägsträckningar diskuterades för att finna ett sätt att bekvämare ta sig till Göteborg från Bollebygd och slippa omvägen över Hällingsjö.

Vägen mellan Hindås och Rävlanda utefter järnvägen förbi Grandalen stod klar 1958.

Nutidens kommunikationer

De alternativa placeringarna för Västsveriges nya stora flygplats diskuterades under många år innan man slutligen bestämde sig för Landvetter. Valet ställde nya krav på trafiken till och från flygplatsen och resulterade i att första delen av motorvägen mellan Göteborg och Borås byggdes. Flygplatsen stod klar för invigning den 1 oktober 1977. Detta ledde till att den nya motortrafikleden med sin pulserande trafik kom att löpa rakt genom Bollebygds härad.

Den gamla sträckningen var både kurvig och olycksdrabbad och kommunikationsminister Anitha Bondestam invigde i juni 1979 delsträckan mellan Stora Övattnet och Grönkullen. med orden: »Hoppas nu att riksväg 40 ska slippa namnet *dödens väg*».

Det blev den sista länken i det tioåriga vägprojektet. Trafiken genom Hindås, Bollebygds, Olsfors och Hultafors samhällen blev ett minne blott när vägen stod klar. Vägen förbättrades i mitten av 1990-talet och fick standard som motorväg även på sträckan från flygplatsen till Borås.

Till de pampigare anläggningarna utefter motorvägen kan en 30 meter hög landsvägsbro vid Grandalen räknas. Den har en spännvidd av 269 meter. En annan stor bro, Kullabron, svävar 15 meter över Nolån och är 202 meter lång.

Landvetters flygplats är den femte största i Norden med 3 000 landningar under ett år. Antalet resenärer och mängden gods fortsätter att öka. I september 2005 flög 406 097 personer till och från flygplatsen, vilket innebär »all time high» för Landvetter – cirka 4 miljoner passagerare på ett år. Det ställer också högre krav på matningstrafiken och man har länge funderat på järnvägsburen trafik fram till och förbi flygplatsen.

Och dryga hundra år efter järnvägens tillkomst planerar man för den nya Götalandsbanan, som kommer att gå förbli flygplatsen och säkerligen genom Bollebygd. Detta kommer att förändra landskapsbilden och samhället på ett väsentligt sätt.

Kurt Tucholsky

Svenska PEN-klubben ingår i den internationella organisationen *The Pen, a World Association of Writers* och är en sammanslutning av oberoende författare. Varje år delar klubben ut ett stipendium på 150 000 kronor till en förföljd, hotad eller landsflyktig författare, som inte kan verka i sitt hemland, utan tvingas leva i exil. Det har fått sitt namn efter författaren Kurt Tucholsky och kallas Tucholsky-stipendiet.

Detta har lokalt intresse eftersom han bodde en tid i Hindås. Vid villa Nedsjölund i närheten av Hindåsgården har en minnesruna satts upp efter honom.

Pacifist och samhällskritiker

Han föddes den 9 januari 1890 i ett högborgerligt judiskt hem. Tucholsky tog studenten som privatist och blev juris doktor. Vid det första världskrigets utbrott blev han inkallad. Han tjänstgjorde på Östfronten men lyckades klara sig från att avlossa ett enda skott under tre och ett halvt år. Efter kriget kämpade Tucholsky för pacifismen. Under 1920-talet var han en av Tysklands mera kända samhällskritiker och ett av nazisternas främsta hatobjekt. På alla kabaréscener i Berlin sjöngs hans nidvisor över militärer, politiker, borgare och präster.

Tucholsky bodde i Frankrike – men skrev hela tiden i tyska tidningar – från 1924 till 1929 och kom sedan till Sverige på flykt undan nazisterna i Hitlers Tyskland. Han sökte, men fick aldrig något svenskt medborgarskap, inte heller något arbetstillstånd, endast ett främlingspass.

Dog i Hindås

Den 10 maj 1933 brändes Tucholskys alla skrifter på nazisternas stora bokbål utanför universitetet i Berlin och han miste sitt tyska medborgarskap.

Kurt Tucholsky tog sitt liv i Hindås den 21 december 1935 och är begravd i Mariefred.

Bollebygd i litteraturen

DAN KORN

Litteraturen om Bollebygds härad är inte stor, men den är desto mera spännande. De tre socknarna Bollebygd, Björketorp och Töllsjö har alla sina sockenböcker. Dessutom är själva häradet beskrivet flera gånger om i ganska oväntade sammanhang.

Först ut blev också sist ut. Den förste författare som beskriver häradet mer än att bara nämna namnet är Nils Hufwedsson Dahl i sin *Boerosia, Urbs, per Regna Septemtrionis. Then vti the Nordiska Riken för sin Köp-handel / Wälbekante Boeråås Stad* (Stockholm 1719). I sin beskrivning över Borås räknar han nämligen med sex av de sju häraderna. Han utesluter Redväg, sannolikt därför att man inte gärna kan räkna ett härad som har en egen stad – Bogesund, numera Ulricehamn – till de häraden som omger Borås. Dahl är alltså först ut som häradets beskrivare, men han placerar häradet sist i sin beskrivning över de sex häraderna och hänvisar till att det är den rangordning häraderna har i Västgöotalagen, »ty man tiltror sig icke at gifwa them rang efter handtwerkernes werdighet».

Dahl gissar på att »häradet Balläbygd eller Bällebygd» fått sitt namn efter Balder, Odens son. Han berömmar häradets träslöjd, som alltså redan den gången var ett utmärkande drag för Bollebygd.

Atilla den förskräcklige

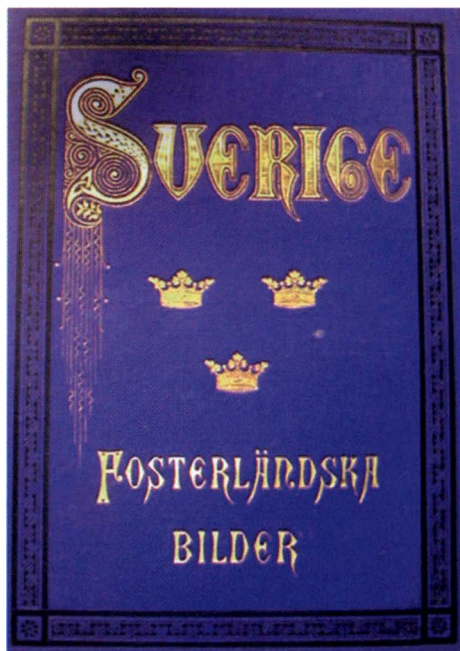
Enligt Dahl var hunnernas anförare född i Hunnared i Bollebygd. Det skulle alltså vara Atilla den förskräcklige som var född där. Med tanke på att man senare på 1700-talet allmänt i svenska historiska verk påstod att Katarina den stora var född i Toarp kan ju Bollebygd också ha haft en så berömd invånare. Han berättar också att bönderna i Töllsjö hävdar att en påve Stephano Borasio skulle ha varit född i Björkered. Den gode Dahl har dock förgäves letat efter denna »affellingen» i påvekrönikor. Han funderar på om det inte kan vara Georg Borastius som bönderna syftar på. Han var kung Sigismunds sekreterare i Polen och var västgöte.

Nils Hufwedsson Dahl var inte själv från trakten. Det gäller också senare beskrivare av Bollebygds härad. Biskopen i Kalmar Martin Wallenstråle (1733–1807) skrev år 1773 en *Kort Beskrifning öfwer Bollebygds Pastorat, bestående af Bollebygds, Björk-torps och Töllesjös Soknar i Götheborgs Stift*. Den trycktes först i tidningen *Götheborgske Spionen*, som Wallenstråle var medredaktör för. Den finns omtryckt i S. Loenboms bok *Historiskt Archivum, Innehållande Märkvärdigheter / Uplysningar Och Anecdoter I Svenska Historien* (Stockholm 1774–1776). Wallenstråles bollebygdsbeskrivning är faktiskt en av de äldsta västgötska häradsbeskrivningarna. Den enda som är äldre är Carl Fr. Bergmans beskrivning över Vadsbo härad från 1759.

Näste skildrare av Bollebygds härad var närkingen, friherre Nils Gabriel Djurklou (1829–1904). Det var en man med många strängar på sin lyra. Han var godsägare och kammarherre hos drottning Lovisa Ulrika. Samtidigt var han Svenska Vitterhetsakademiens antikvitetsintendent och reste runt i Värmland, Västergötland och Småland i slutet av 1860-talet och upptecknade allt historiskt. Han skiljde inte så noga på arkeologiska minnen, gamla hus, sägner och folkliv, dialekter och historiska handlingar. Allt som intresserade honom upptecknade han. Från dessa resor har han skrivit några artiklar i spridda publikationer. Under rubriken »Också en fornforskare» finns en underbar liten berättelse om hans resa i trakterna

kring Alingsås och Herrljunga, tryckt i tidskriften *Nu* 1876. Och i praktverket *Sverige Fosterländska bilder* (Stockholm 1877–1878) ingår berättelsen »Ett besök i Bollebygd». Där skildrar Djurklou både roligt och sakligt sitt besök i Bollebygds härad några regniga dagar sommaren 1869. Djurklous text finns omtryckt i Bollebygds sockenbok, men jag rekommenderar den som är intresserad av Bollebygds litteratur att skaffa originalet. *Sverige* kom i flera upplagor och är inte särskilt dyr eller svåråtkomlig i antikvariaten.

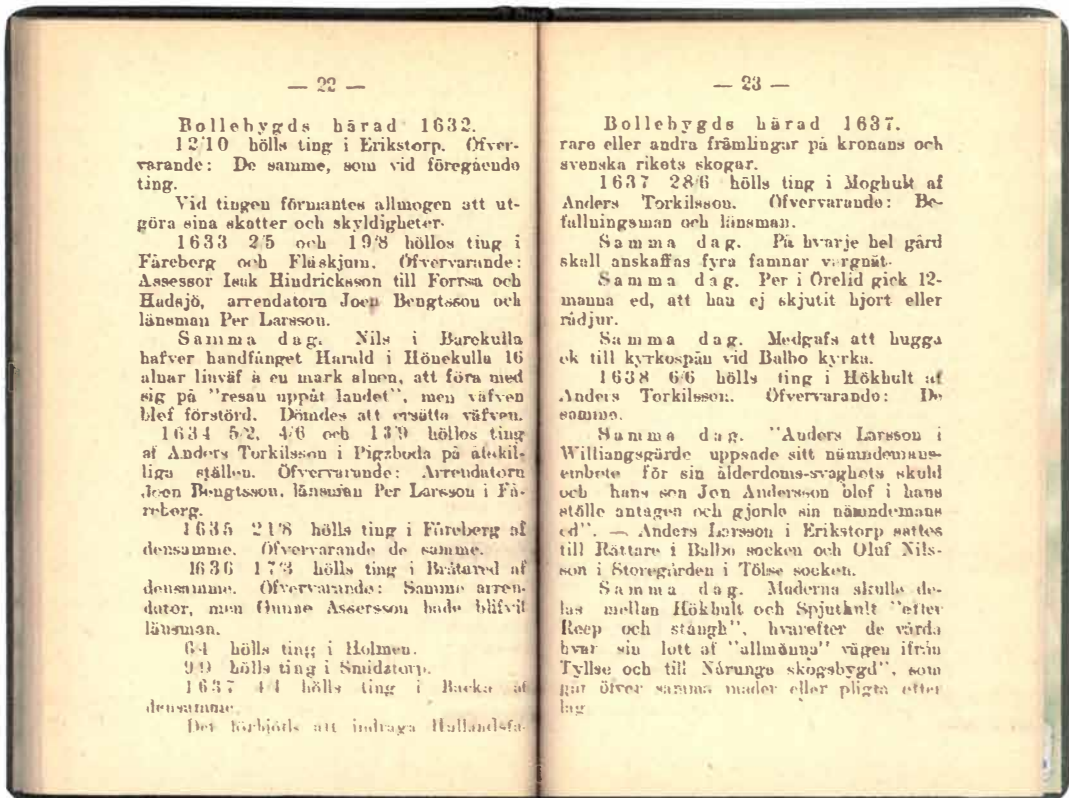
Praktverket Sverige, innehåller »Ett besök i Bollebygd».

Detta kan dock inte sägas om en annan bok som hör hemma i en samling litteratur om Bollebygd. Otto Mannerfelts *Anteckningar ur Bollebygds härads dombok* gick som följetong i Borås Tidning 1915. Det var inte vanliga tidningsartiklar, utan texten trycktes i tidningen som lägg för en bok, som man alltså skulle klippa ut och binda in. Det var det inte många som gjorde. Mannerfelts bok saknas i så gott som alla offentliga bibliotek och är en eftertraktad raritet i samlarnas hyllor.

Två år tidigare, 1913, utkom August Melanders klassiska *Anteckningar om Marks och Bollebygds härader i Älfsborgs län m. m.* Bollebygds tre socknar kommer av naturliga skäl i skymundan vid sidan om Marks tjugofyra. Men ibland lägger också författaren väl mycket vikt vid titelns ord »m. m.». Boken handlar om mycket som inte har det ringaste med vare sig Mark eller Bollebygd att göra.

Ett uppslag ur »Anteckningar ur Bollebygds härads dombok».

Sockenböcker

Under 1900-talet kom sockenböckerna. 1955 kom boken om Töllsjö och 1959 den om Bollebygd. I Björketorp ville man inte vara sämre. Hembygdsföreningen hade bildats 1942 på initiativ av skolläraren Arvid Åblad (1901–1991). 1956 fick Åblad i uppdrag av hembygdsföreningen att utarbeta en sockenbok. Han gav sig in i arbetet med lust och energi. Han intervjuade gammalt folk, ordnade studiecirklar, samlade in dokument och fotografier. Men Åblad körde fast på den mycket vanliga stötestenen att materialet svällde honom över huvudet rörande vissa gårdar och vissa företeelser, medan det var i stort sett omöjligt att få tag på material om annat. Inför kommunsammanslagningen 1970 gav han ut ett litet häfte *Kort krönika i bilder över Björketorp*, där han i efterskriften åstadkommit ett av västgötalitteraturens förträffligaste tryckfel:

»Men under nästa år hoppas vi kunna återkomma, och den gången med en betydligt fylligare skildring av gammalt och nytt, nämligen med den så länge omtalade sockenboken.»

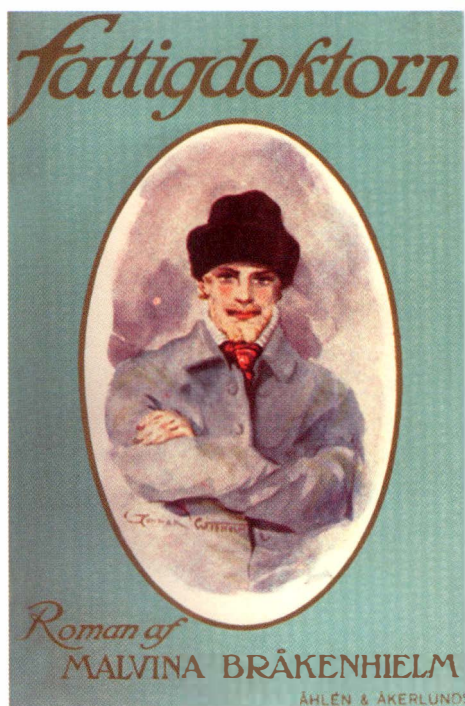
Under det följande året kom dock ingen bok och inte under nästa heller. Jag kände Arvid Åblad och varje gång vi träffades sade han att nu, nu var han nästan färdig. Hade han verkligen blivit färdig hade boken sannolikt blivit en av Västergötlands förnämsta, ty det var ett mycket stort material han samlat. När sockenboken så slutligen utkom 1996 inskränkte den sig till en skildring av de senaste hundra åren.

Till saken hör dock att en del av sockenboken utkom redan 1943. Åblad tog tag i det ämnet som låg honom själv närmast om hjärtat och till hundraårs jubiléet för den svenska folkskolans införande utkom Josef Hammarlinds *Folkskolans historia inom Björketorps socken intill år 1942* (Skillingaryd 1943). Den betecknas som »Björketorps sockens Hembygdsförenings årsskrift för år 1942». Det är dock allt som utkommit av denna årsskriftssvit. Till den lokalhistoriska litteraturen för Björketorp hör också Ester Anderssons och Karl Engströms *Så bodde å' levde da' förr i tia'. Torpinventering i Björketorps socken* (1984) och Bertil Larssons *Hindåsbygden i tid och rum* (2001). Självt har jag bidragit med *Folkkultur. Tradition och gammaldags liv i socknarna Råda, Landvetter, Härryda, Björketorp och Bollebygd* (1981) och Aron Katz. *Ett judiskt liv* (2005). Den senare handlar mycket om samhället Hindås framväxt.

Bollebygds hembygdsförening firade sin 75-årsdag med att ge ut Rolf Linussons *Bollebygds stationssamhälles förändring under 75 år* (Borås 2001). Kurt Olson har vandrat längs häradets gränser och skrivit boken *Gränser och grannar kring Bollebygds härad* (1999).

Den vetenskapliga litteraturen har flera gånger berört slöjdandet i Bollebygd. Bäst dokumenteras detta i Agneta Boqvists avhandling *Den dolda ekonomin. En etnologisk studie av näringsstrukturen i Bollebygd 1850–1950* (1978, 2 uppl. 1989). I tidskriften »Svenska landsmål» för 1898 ingår Anna Eneroths uppsats *Om folkets hushållning i Bollebygd*.

Det finns människor som till sin hembygds litteratur medräknar all litteratur som skrivits av folk som någon tid bott i trakten. Skulle den regeln tillämpas för Bollebygd skulle litteraturen svälla till enorma proportioner, ty många svenska författare, exempelvis Verner von Heidenstam och Harald Schiller, har bott i Hindås en tid. Den i Tyskland ännu mycket älskade författaren Kurt Tucholsky (1890–1935) bodde sina sista år i Hindås, dit han flytt undan Hitlers skräckvälde.

Omslaget till Malvina Bråkenhielms roman *Fattigdoktorn*.

Den enda skönlitterära skildring jag känner till med klara kopplingar till Bollebygds härad är dock Malvina Bråkenhielms (1853–1928) roman *Fattigdoktorn* (Göteborg 1912). Den påstås ska utspela sig i Lappland, men doktorn är en romantiserad beskrivning av den legendariske Gustaf Brand (1857–1953) i Rävlanda. Brand var på 1890-talet läkare i Bryssel och

hade då en del med August Strindberg att göra. Det var under Strindbergs infernoperiod. Strax efter sekelskiftet öppnade han praktik i Rävlanda. Han byggde sig en villa med platt tak, vilket ska ha berott på att han försökte få Strindberg att flytta dit och syssla med astronomiska experiment. Men Strindberg var rädd för att komma eftersom Brand skildrat trakten som ett rövarnäste. Han kallade aldrig Björketorps kommun för annat än »Tjuvkommunen» efter en konflikt med kommunen om sitt arvode. Han hatade kommunalfolket och hatet var ömsesidigt. Han förde en process mot länsman Mellén som pågick i nästan tjugo år. Folket i bygden satte dock värde på hans kraftiga behandlingar. Hans mediciner var verkliga hästkurer i ordets rätta bemärkelse. Precis som mindre nogräknat folk piggade upp gamla hästar med arsenik behandlade doktor Brand folk efter samma metod. I stället för Strindberg kom Malvina Bråkenhielm till doktorn i Rävlanda och resultatet blev alltså *Fattigdoktorn*. Porträttet på omslaget är ett verkligt porträtt av den legendariske doktorn.

Modern hembygds kunskap

Numera kan den som söker information om Bollebygd glömma de gamla härads-skildringarna från forna tider och surfa på Internet. Men om vi ler åt Attila och hans hunder skulle ha kommit från Bollebygd och att en påve ska ha fötts i Töllsjö kan vi faktiskt redan nu le åt internetsajternas egendomliga uppgifter om bygden. *Wikipedia*, den fria encyklopedin, har följande uppgifter om Bollebygd:

Bollebygd är en tätort och centralort i Bollebygds kommun. I Bollebygd pågår just nu ett antal stora husbyggen.

Och informationssajten *Susning.nu* kan meddela följande, som jag väljer att citera ordagrant med både stav- och syftningsfel:

Bollebygd ligger 4 mil från Göteborg och 2 mil från Borås, mellan Nolån? och Sörån?. Om du vill fly staden så är det rekommenderat att du har tar buss 100 mot borås eller göteborg, då du kommer härifrån snabbare än om du skulle ta buss 404. På senare tiden har kriminaliteten ökat i Bollebygd. Banksprängningar och pyromani är vardagsmat för de nu härdade invånarna i byn. Rekord stor GHB härva upplöst i Bollebygd som hade sitt labb där. Satsar minst på invandrare i hela sverige också!

En nöjesresa i tid och rum

EBON KARLSSON

En nöjesresa i tid och rum i Bollebygd kräver svängrum. Det blir en krumbuktande tur från förrförra seklets lördagsdans och spelmanslåtar i ett vägskäl till musikalartisten Niklas Andersson som spelat på de stora scenerna i Sverige, England och USA.

Möjligheterna att nå Bollebygds härad är många. Över skogiga åsar och trånga såväl som breda dalar har människor kommit dit. Med dem kom också musiken. Med hjälp av munspel, dragspel eller fiol ordnade ungdomarna dans i vägskälen, i lekstugor och på logar; senare byggdes också dansbanor. Bygdemusik från Sandared, Ödenäs, Hemsjö och Hällesåker blandades med traktens egen. Ty i Bollebygd fanns och finns det en levande bygdemusikstradition med många duktiga spelmän.

Utöver dansen är nöjena lätträknade om vi får tro kommunstyrelsens ordförande Christer Johansson:

– Nja, här händer väl inget. När vi ska roa oss åker vi väl oftast till Göteborg.

Och på ytan ser evenemangen kanske inte ut att vara så många. Men börjar man fråga runt så får man snabbt revidera sin uppfattning. Nöjeslivet i Bollebygds härad är mångfacetterat. Det finns tendenser. Musikintresserade ungdomar som vill ha mer ljus på sig. De nyinflyttade som vill utveckla fler mötesplatser för att umgås lättsamt och lära känna andra. De som vill föra inarbetade arrangemang vidare. Att redogöra för det totala nöjesutbudet är inte möjligt. För att ge en bild av vad som hänt och vad som händer så gör vi därför en resa med nedslag i tid och rum. Vi börjar i dansens virvlar och tar oss sedan runt till häradets alla orter.

Från Anton Niklasson till C-laget

Den namnkunnigaste är Anton Niklasson (1892–1979) från Jordåsahult. Musikaliteten låg i släkten. Det berättas att farfadern kom roende över

Ömmern för att fria till dottern på Jordåsahult, men fick korgen. På väg till båten började han sjunga mäktigt och starkt. Sången gick rakt in i jordåsahultsläktens hjärta. Den avspisade friaren kallades tillbaka och det blev så småningom bröllop.

Pojken Antons instrument blev fiolen. Läromästare var fadern och en farbror. Han var med överallt där det spelades och lyssnade, lärde och mindes. Snart var han spelmannen i vägskälen och på dansbanorna, ofta på Lövhagen nära Jordåsahult. Anton var en mästare på taktfast musik som det gick att dansa efter. Snoa, polka och polska på fläck, mazurka, schottis, hambo och vals stod på hans repertoar. Och han var en duktig dansare, som ibland visade hur det skulle gå till.

– Anton var en genuin bondspeleman som spelade i gammal stil. Det var inget tjafs när han spelade, säger 75-årige riksspelemannen Lars Buller i Alingsås. Och vem skulle bättre veta än han. Från 1952 och fram till Antons sista år spelade de ihop. I Göteborgs spelmansgillen, Västgötalaget och andra spelmanslag samt i De okändas revy 1954 där Lasse Dahlqvist var stjärna. Lars Buller gjorde inspelningar för Svenskt visarkiv och var med när arkivets representant bandade Anton.

– Dom dansa polska i Dalarna och i Halland, men det var inget jämfört med Bollebygd, säger Anton på bandet och beskriver de snabba, trippande turerna i dansen.

1949 spelade Anton Niklasson upp för en jury i Ramnaparken i Borås för att försöka bli riksspelman. Själv trodde han inte att han lyckats. Men juryn föll för hans Gladers polska och antog honom med motiveringen: Präktiga låtar och gott spel.

Anton tecknade ner 20 gamla västgotalåtar från Bollebygds härad och gav ut dem 1956. Han gav ut flera häften och han komponerade också egen musik. 1912 hade han tagit värvning på K3 i Skövde. Tiden där blev utvecklande och betydelsefull både för Anton som person och spelman. Senare blev han fiskhandlare med tre affärer i Göteborg. 1937 flyttade han och frun Lotten och de tre barnen till Partille. I samband med yngste sonens död lade Anton fiolen på hyllan i 14 år.

– Men sedan kom han igång igen. Hans repertoar var mycket stor, berättar Lars Buller.

Niklasson tillbringade sina sista år på äldreboendet Östebo i Partille. Han såg och hörde dåligt. När Buller kom på besök blev det någon timmes prat, sedan plockades fiolerna fram.

– Han sade att han inte kunde, men när väl fiolen kom upp blev den en timmes spel i fulla kast. Gehöret hade han kvar till slutet, säger Buller.

Riksspelemannens önskan var att Lars Buller skulle spela Hemsjös brudmarsch på begravningen. Ett ovanligt låtval, men trots prästens protester så blev det så.

En av de mest genuina bollebygdslåtarna som Anton Niklasson brukade spela var Rätte-Lars vals, även kallad Branta-Sofis vals. Den togs upp av Bollebygd spelmanslag. Laget bildades 1981 och lades ner sju år senare. Gert Assarsjö, som var en av de tio i spelmanslaget, minns en intensiv tid med uppträdande på olika spelmansträffar i bland annat Borås och en turné till Tyskland 1982. De hann också spela in ett kassetband. I spelmanslaget musicerade fem personer på dragspel, fyra på fioler och en på gitarrbas.

Spelmanstraditionen förs vidare i Bollebygd. Släkter som Otterströms, Svenssons, Stålbergs, Wahlgrens, Assarsjös, Olaussons, Fredrikssons ser till att musiken lever. Gamla låtar hålls vid liv och nya kommer till. Ibland blir det en visa, som AK-visan, TK-visan eller Kornknarren. Vill man lyssna så guidar Leif Thorell sakkunnigt på cd:n Bygdemusik från Bollebygds härad.

Bollebygds idag mest kända orkester är C-laget. Conny Brodin som titulerar sig speleman bildade bandet 1981. Efter några få repetitioner debuterade de i Hindåsrotundan med Conny på dragspel, Lars Håkan Johnsson på gitarr och Anders Johnsson på bas.

– I början spelade vi bara gammalt, men i takt med att dansen utvecklades gick vi över till modernt, men fortfarande är det mycket gammalt, berättar Conny Brodin.

Under många år var de fyra killar i bandet, men de har idag gått ner till tre. Förutom Conny och Sture Persson, Torestorp, alternerar Connys söner Dennis och Peter i bandet. Peter är också sångare och gitarrist i ett av de stora svenska dansbanden, Schytts. Grundsättningen i C-laget är gitarr och trummor, men även keyboard, dragspel och saxofon förekommer. Samtliga sjunger. Conny och Sture driver dessutom tvåmansbandet Domino som spelar på företagsfester, bröllop och liknande.

Största upplevelsen hittills var USA-turnén till Nord och Syd Dakota samt Minnesota 1986. 26 spelningar på 13 dagar och däribland en inför största publiken hittills i karriären, 10 000 personer. Orkestern har gett ut kassetter och skivor. På de första kassetterna fanns låtarna Fint som snus, Huggkubben och Dynghögen med.

C-laget har spelningar från Stockholm till Skåne. Men hittills aldrig i Bollebygd!

– Det är väl så att man aldrig blir profet i sin egen hemby, säger Conny med ett leende.

Idag är det inte längre lika populärt att gå ut och dansa som det var under 1980- och 1990-talen. Antalet dansställen i Sverige har halverats och konkurrensen mellan dansbanden är knivskarp. C-laget hör till dem som klarar sig bra och samtliga i bandet kan leva på musiken.

Jillocs hette dansbandet, som startade i en sommarstuga i Sjögared i Töllsjö 1968, och som fanns kvar in på 1980-talet. Grannpojarna Sture Persson och Tor Odd Byström var hängivna gitarrister och ville inget hellre än ha ett eget band.

– Min kompis Ingmarie Johansson och jag hörde talas om att några killar repade där. Vi gick dit och kollade. En dag var trummisen inte där. Jag fick chansen. Du håller bra takt sade killarna, minns Anna-Lena Mönsmo (född Eriksson), som plötsligt var Jillocs trummis. Hon beskriver sin korta intensiva tid i Jillocs som härlig.

– Jag var bara 16 år. Första spelningen minns jag inte, för jag var så nervös. Men jag minns att vi förhandlade med Gimmini från Sandared. De behövde en bra sångare och ville ha över Sture. Men det ville ju inte vi. Då hade vi ju fått lägga ner.

Anna-Lena spelade fotboll också och till slut tvingades hon att välja. Det blev fotbollen och karriären som trummis lades på hyllan efter ett år. Först blev Jan Linde hennes ersättare och senare tog Kjell Skeppstedt över. Kompisen Ingmarie fortsatte en tid till och träffade sin blivande man Sune i Jillocs. Med kom också Hasse Svensson som senare gick över till kända Matts Bladhs, där han nu är ålderman. Och Mats Grönberg nu i Bengt-Henrys.

– Jillocs fick en flygande start tack vare att vi kom i kontakt med en man som satte musiken på flera stora västsvenska dansställen. Vi var runt nästan överallt här: Hindås, Lygnevi i Sätilla och Kungsmässan i Kungsbacka. Folk kom och gick i orkestern. Gemensamt var att vi var unga, 18–21 år, och jobbade eller studerade. Jag var den ende med körkort. Turnébuss var förresten Töllsjös skolbuss, en Hanomag, som vi fick låna. Klockan kunde vara fem på morgonen innan jag tömt och ställt tillbaks den efter en spelning, berättar en skrattande Sture Persson som lämnade Jillocs 1971 för Bert-Bennys i Falkenberg.

Rita-kvartetten bildades 1968 av Gesebolungdomarna Ingalill Gustafsson, hennes kusin Annelie Claesson och bröderna Roger och Thomas Johansson som var sommarboende vid Sörsjön. De spelade och sjöng på privata tillställningar och bingoaftnar i Sjuhäradsbygden. En gång engagerades de under en två veckors lång sejour på Hotell Saga i norska Haugesund. Kvartetten växte och bytte namn till Riffles. De blev ett modernt dansband med spelningar runtom i södra och västra Sverige.

Bandet avvecklades 1978, men återuppstod 1988 och spelade sedan i fyra år. Sättningen var det klassiska dansbandsstuket med två gitarrer, bas, orgel och trummor. Ingalill Gustafsson, Roger Johansson, Sören Kindlund och Jan Larsson var med till slutet.

Gimmini hade visserligen Sandared som bas, men bollebygdsgrebbarna från Mac's Five ingick i omgångar i bandet, bland andra trummisen Ronny Assarsjö, som avlöstes av Rolf Söderlund, och organisten Christer Johansson, idag kommunstyrelsens ordförande i Bollebygd som var med mellan 1968–73. Bandet blev snabbt populärt och turnerade till och med i Norge. De flesta spelningarna gjordes dock i Västsverige men även på Öland hade de sina fans.

Niomannabandet Tongivarna har faktiskt hela 40 år på nacken. Det har ett nära samarbete med nykterhetsrörelsens IOGT–NTO och dess studieförbund NBV. De spelar ofta på äldreboenden och mindre tillställningar. Amerikanska evergreens, svenska schlager och valser spelas oftast. Ingvar Alfredsson leder bandet där Einar Carlson, hans söner Magnus och Jan och ibland också sonen Bo ingår. Andra medlemmar är Leif Skatt, Conny Eriksson, Johnny Arvidsson, Bosse Sjöholm, och Magnus Axelsson. Sättningen är två trumpeter, tre saxofoner, piano, bas, trummor, oktoped och växelsax förekommer därtill dragspel.

Ganska nybildat är Gesebols stolthet, det svängiga brassiga Stompebandet. Johnny Arvidsson tog 2002 initiativet till åttamannabandet med vokalist. De har evergreens, svenska schlager valser och kända allsångsmelodier på repertoaren. Sättningen är piano, bas, trummor, två trumpeter, två altsaxar och en tensorsax och vokalisten. Musikerna kommer från Bollebygd, Borås och Göteborg. Under 2005 ingick Leif Lundberg, Rude Pålsson, Kjell Severinsson, Einar Carlson, Bertil Selminger, Ingvar Alfredsson, Hans Reichel, Johnny Arvidsson och vokalisten Gunnel Fägert i bandet. Bygegården i Gesebol är replokal var tredje vecka. Dessemellan blir det konserter i t.ex. Borås, Vänga, Mölnlycke, Göteborg, Alingsås och Bollebygd.

Vårt gäng heter den spelande förening som bildades 1994 då Leif Thorell i Älgtjärn valdes som ordförande, en post som han nu lämnat. Det är ett kamratgäng med spelmän från ett ganska stort område, som uppträder på soaréer och spelmansstämmor i Sverige, Norge och Danmark. De stöttade först organisationer som Barncancerfonden, men numer delar de ut medlen som stöd till kamrater som blivit sjuka eller behövande. Verksamheten är så omfattande att man 2005 kunde dela ut 60 000 kronor.

Lördagsdans i Erikdalshallen. Men var är flickorna? Foto: privat.

Nöjen i Bollebygd ortsvi

Olsfors

Säg Erikdalsparken och minnen om tiden när Olsfors var traktens nöjesmagnet väcks till liv. Hit strömmade nöjeslystna från hela Sjuhärad för att lyssna och dansa till den tidens nöjesikoner. Arrangören Olsfors IF visste hur det skulle gå till. På somrarna ordnade de sedan tidigare dans på två utedansbanor, en för modernt och en för gammalt, och lockade med artister till Erikdalsparken.

– Från 1964 till 1977 var det dans varannan lördag i hallen under vinterhalvåret. Det var den stora eran. Sven-Ingvars spelade här den 11 december 1964. Då var det nästan kaos. De gick hem hos både unga och äldre, konstaterar 81-åriga Bertil Eliasson, som gick ordningsvakt på varenda dans.

Bernt Johansson, mer känd som Sportjohan, var en annan av eldsjälarna. Han bokade orkestrarna. Cool Candy, Spotnicks, Shanes, Flamingokvartetten, Ingmar Nordströms och Streaplers för att nu nämna några. Stjärnor som Tom Jones, Bill Haley, Hep Stars, Lillbabs och Sonya

Hedenbratt har också stått på Olsforsscenen. Publikrekordet sattes 1970. Inte mindre än 1 740 personer kom då för att se och lyssna till Jerry Williams.

De allra flesta kom till parken för att ha kul. Men de sista åren blev det en invasion av raggare från större västsvenska städer. Ordningstvakterna ökades från två till tio. De illa sedda besökarna kastade ölburkar och trängde sig in.

– Raggarna tog död på danserna. Det räckte inte hur många ordningstvakter vi ställde upp med, säger Bertil Eliasson.

Men de fina minnena lever kvar. Och mer därtill. Arrangörerna lade varje danskväll fram sin autografbok, där alla orkestrar och artister fick en sida var att lämna en hälsning på. Boken med svarta nötta pärmar och gulnade blad innehåller många bilder av den tidens idoler och i Olsfors är det populärt att låna hem den och låta minnena poppa upp.

Idag är nöjesutbudet i Olsfors begränsat. Tipspromenader, kyrkornas och skolans aktiviteter tillhör det som händer under året. Men kanske är det något på gång? I anrika Eriksdalshallen är 1960-tals inredningen med glitter, mysbås, teakinredning och godisdisk med lysrörsskylt kvar. Men den gamla nötta dansparketten i hallen håller på att bytas ut.

– Idag är mitt barnbarn Patrik Eliasson ordförande i Olsfors IF. Vem vet, kanske blir det fart på dansen i Eriksdalsparken igen. Disco och pensionärsdanser vore väl något, säger Bertil Eliasson och får det att låta som en önskan.

Gesebol

Gesebol kallas ibland Bollebygds Norrland. Byn ligger ju lite vid sidan om och antalet invånare är inte så stort. Detta till trots så är byn en nöjesmagnet. När det är något på gång kommer människor från när och fjärran. Anledningen är en bra kombination. Den sammanslagna bygdegårdsföreningen och bylaget med många driftiga medlemmar och en bygdegård som byggts till och rustats för nutida behov. Bygdegården byggdes 1947–48. Verksamheten sköt ordentlig fart efter den stora upprustningen 1992. I den rödmålade välskötta bygdegården ordnas kurser och studiecirklar. Regelbundet bjuds på underhållning och teater. Stående inslag är förmiddagscafé, våffelcafé, valborgsmässofirande, kulturvandring, pubkväll och luciafest när Örelundsskolans sjätte klass besöker Gesebol med sitt luciatåg.

Från 1940-talet och några decennier framåt spelade SLU amatörteater i Gesebol. 1991 återupptog en ny generation teatertraditionen. När det väl

blev premiär 1992 blev det succé. Ryktet gick och bygdegården fylldes nio gånger. Teatergänget fick blodad tand och 1993 sattes pjäsen Speleverk och spelevinkrar upp, 1994 Miljonären från Brösarp och 1996 Shejken tar semester. Fjorton gånger gick de två sistnämnda uppsättningarna. Reidar Hindorff, Lena Odegren, Kjell Carlsson, Jill Larsson, Rolf Gustafsson, Ing-Marie Odegren och Jörgen Johansson hette amatörskådespelarna som drog ner skratt och applåder och fylde kassakistan. För tillfället ligger teaterverksamheten nere.

Hultafors

I slutet av 1980-talet ville SJ riva den pittoreska men förfallna järnvägsstationen vid Viaredssjön. Hultafors intresse- och bygdegårdsförening köpte och räddade den unika byggnaden till eftervärlden. Mycket arbete lades ner på renovering och uppfräschning och 1989 invigdes huset som bygdegård. Bygdegården har blivit en naturlig samlingsplats och här ordnas varje år påsk- och julmarknad samt loppmarknad andre veckan i maj. Gården utgör också ett av stoppen i den årliga motionscyklingen Viared runt.

– Gården är flitigt använd, berättar Sten Schröder och räknar upp kurser, studiecirklar, evenemang, privata kalas och föreningsmöten som exempel.

Intresseföreningen är också med och förvaltar Vannamyst skvaltkvarn. Kvarndagarna när det mals mjöl är populära. Besökarna kan då också passa på att ta en promenad till Jättens sten och den gamla fältspatsgruvan som ligger i närheten.

Strax öster om bygdegården ligger Gullstensön. På den lilla ön i Viaredssjön byggde konfektionsföretaget Libo i Borås en fastighet som personalen fick hyra på sommaren. Ön med fastighet förvärvades på 1960-talet av sportklubben Omega. Gullstensön var kvar i klubbens ägo i cirka 20 år. Julfesterna i huset är nog något som många minns, tror Lennart Johansson, som var byns handelsman. Han berättar att det på sin tid fanns tre affärer i byn, förutom Hellgrens, Konsum och Axel Olssons. När hans butik, Hellgrens, slog igen inredde han en prylaffär i lokalerna. Där finns mycket roligt att beskåda från fina gamla emaljskyltar till stärkkragar, de så kallade fadermördarna. Lennart Johansson fick Studieförbundet Vuxenskolans kulturstipendium 2005.

Hultafors kurhotell som tornar längst upp sig på berget har satt sin prägel på orten.

– Flera av dåtidens kändisar vistades på kurorten och det var förstås kittlande att få en skymt av någon sådan, säger Sten Schröder som kan berätta om hur det var förr i Hultafors.

En av de historier han brukar lyfta fram är när författarinnan Selma Lagerlöf efter en vistelse på kurhotellet satt på stationen och väntade på tåget. Många kom för att ta en titt på Selma. Skolbarnen fick ledigt och gick hela vägen från Olsfors upp till stationen och stod med näsorna tryckta mot fönsterglasen och storbligade på den kända författarinnan.

– Bara ett enda av barnen, en flicka, fick komma in och hälsa på Selma, har Sten Schröder fått sig berättat.

Bollebygd

En karriär har alltid en startplats. Bollebygd har haft sin musikskola länge och den har varit en riktigt bra grogrund. Men spelintresset flödade över. Bollebygd blev känt för sin källarbandskultur, som fortfarande frodas, ibland mer intensivt, ibland mindre. Det började i huset som kallades Bastun och låg intill skolan. Instrumenten stod skolan för och det spelades dagar, kvällar och nätter under tidigt 80-tal. Fram till 1992 disponerade ungdomarna ett hus i Kråketorp. Verksamheten drevs där i studiecirkelform och med krav på nykterhet. Det revs sedan i samband med motorvägsbygget.

– När huset jämnades med marken blev vi ju hemlösa, men snart övades och spelades det i garage och källare. Och så på fritidsgården förstås, berättar Peter Erdman, som var en av de unga och som idag är fritidsledare och stöttar ungdomarna på Bollebygdsskolan.

Ungdomarna ville visa vad de kunde och så startades rockbandstävlingen Bollerock i början av 1990-talet.

– Arrangemanget blev senare så stort att vi kroknade och lade ner det.

Idag är musikskolan nedlagd. Men i skolan och på fritidsgården spelas och repas det mycket liksom i gamla Gaddensskolan. Banden är flera. Det finns ett spelsug och nu talas det återigen om att ordna en rockbandstävling. Högstadiets musikal som spelas några dagar på våren är idag det största publika evenemanget i Bollebygd. Hundratals barn och vuxna kommer för att se en hur deras tonåringar förvandlas till musikalstjärnor som agerar, sjunger, spelar och dansar på ett nästintill proffsigt sätt. En sporre är förstås de framgångar som ungdomarna som började i källarbanden haft.

– Det är egentligen otroligt att Bollebygd som är en så liten ort haft så många som gått vidare, summerar Peter Erdman.

Här några av dem som via källarband och/eller musikskolan skapat sig eller håller på att skapa sig ett namn: Niklas Andersson, musikalartist, Mia Karlsson, årets Jenny Lind-stipendiat går sista året på Operans utbildning, Victoria Folkesson, skådespelare, Christian Silver, som startade studion Omega och som nu flyttat till Varberg, Daniel Heiman och Fredrik Olsson,

gitarrister och hårdrocksproffs som turnerat med Lost horizon i Tyskland och Japan och som nu är med i hårdrocksbandet Heed, elevassistenten Henrik Antonsson, en av tre killar i coverbandet Oops!, brodinspojarna Dennis och Peter, Peter Grendel i The home town Mojos, Björn Gelotte i hårdrocksbandet Inflammes och Tobias Malm, utexaminerad pianist från musikkonservatoriet i Birmingham 2005 som siktar på en karriär som solist och ackompanjator.

Högstadiets musical har sina föregångare. I Bollebygd finns en gammal revytradition. I Ordenshuset, Bollebo och Wernergården har revygängen avlöst varandra. Störst uppmärksamhet rönt da Capo, startad 1977 och egentligen en kör med medlemmar som knoppats av från kyrkokören. Från början deltog 12–13 personer, senare växte kören ut till 20 deltagare.

– Vi brukade samlas före kyrkokörens repetitioner. Körens filosofi var att ha roligt, beskriver körmedlemmen Birgitta Larsson och körledaren Christer Johansson.

Kören turnerade runt och uppträdde bland annat på Liseberg. Med hjälp av Birgittas tjocka klippbok och många fotografier berättar de om vad som sedan följde. Att sjunga fyrstämmigt räckte inte för da Capo. De beslöt sig för att sätta upp en revy på Wernergården. Cabarevy blev succé med fullsatta helger. De välvilliga recensionerna sporrade och 1985 kom en ny påkostad uppsättning. Birgitta sydde och hyrde in eleganta kläder. Flera av aktörerna saknade scenvana, men nu skulle alla sjunga en stump. Känslan av att kunna prestera något som blev bra, gav en kick för självförtroendet. Christer kunde därmed också titulera sig revypappa. Sex inbokade föreställningar blev åtta. Fem års uppehåll följde. Sedan kördes revyer 1990, 1991 och 1992. Lokala gästartister som Niklas Andersson

ETT STORT MÅL ÄR BOLLE..

LÖRDAG DEN 3 MARS KL. 19.30 I WERNERGÅRDEN, BOLLEBYGD

**Entrebiljett
till Cabarevy**

PRIS 30:-

Arrangörer: "da capo" och
Studieförbundet

FÖR DEN PRISMEDVETNE!

Lokalrevy i Bollebygd. da Capo-kören som blev ett revygäng.

Jeanette Fogelberg, Kerstin Tellander, Annika Malm och Gun-Britt Törnqvist i Cabarevy. Foto: privat.

plockades in i uppsättningarna som hade en tendens att växa sig en bit större för varje år. En del av succén förklaras av den stora omsorg som lades på musik och sång, kläder och dekor, ljus och ljud. Det gav ett proffsigt intryck och gick hem. På scenen medverkade omkring 20 personer plus revyorkestern och minst 20 såg bakom scenen till att allt funkade. Förtjänsterna lades på att förbättra ljus och ljud.

– Det fanns en magi i den här sammansvetsade gruppen. Det är en slump att rätt personer är på rätt plats samtidigt. När magin försvann så gick det inte längre att fortsätta, säger Christer Johansson, som var den drivande kraften fram tills han slutade i början av 1990-talet.

Kören blev kör igen. Favoriterna under alla år var låtar av Beatles och Povel Ramel. Da Capo väjde inte för utmaningar, men Michelle fyrstämigt på franska blev dem övermäktigt, erkänner man nu så här efteråt. Sista åren uppträdde de lokalt på exempelvis valborgsmässoafton och 2004 upplöstes kören.

Avsaknaden av en bra och modern samlingslokal i Bollebygds samhälle påtalas av flera nöjesarrangörer. Kulturföreningen, bildad 1988, håller till på Bollegården, som inte räcker till när underhållarna heter Evert Ljusberg, Johan Gry eller Björn Hellberg. Margaretha Kristensson, ordförande i

kulturföreningen, är kritisk till att Wernergården, som var bio fram till 1980-talet, hyst friskolan Gadden och tagit emot många, nationella såväl som lokala, teatersällskap, fått förfalla. Kulturföreningen ordnar fyra föreläsningar per år och står också för konstvandringen, en välbesökt tur som går till konstnärer runt om i kommunen.

Biblioteket i Bollebygd, som tycker det ska börjas i tid, står som arrangör för en rad trevliga aktiviteter alltifrån rytmik för bebisar 0–9 månader och barn upp till två år, sagoklubb, barnteater, barnbokskväll, skrivarkurs för ungdomar, serieteckning och målarskola. Någon av aktiviteterna ordnas också i Töllsjö. Minskad personalbudget innebär dock mindre tid att lägga på den här typen av evenemang.

Nöjen behöver inte alltid ha sång, musik, dans och agerande som dragkraft. I Bollebygd talar många om Särnmarks korvkiosk utmed vägen mot Hindås som ett riktigt nöje. Det gjorde inget om korvkön blev lång, att åka till korvkiosken var ett folknöje. I dag är Särnmarks borta. Huset har nya ägare och kiosken har blivit ett förråd.

– Det har förts fram tankar om att köpa den och flytta den till Hembygdsparken. Och det känns faktiskt rätt, säger Anita Andersson aktiv i hembygdsrörelsen.

Hembygdsparken är en levande kulturmiljö. Här får varje år alla femteklassare höra Bollebygds egen skådespelerska Britta Andersson berätta den fängslande historien om Takebarn. Britta turnerar ju runt hela landet med sina verklighetsbaserade berättelser Farmor var rädd om lykta i natta, Näcken och huldran och Skraddarn och Ängeln. Evenemangen i parken är många under året. Musikkryssen med Jan Blomgren hör till de nya och populära.

Ytterligare en nöjesattraktion är Cykelrejset som varje år inleder sommaren i Bollebygd. I år genomfördes det för tjugonde gången.

Rävlanda

Förr var biografen med veckans söndagsfilm ett givet nöje. Så kom teven och den ena bion efter den andra stängdes. Så också i Bollebygds härad. Idag visas film endast på en ort, Rävlanda. Att det är så, är Filmklubben 21st Century Fox:s förtjänst.

– Det är femte säsongen vi kör nu, berättar Knud Mortensen, en av initiativtagarna till klubben. Han tillhör de nyinflyttade som ville ha en samlingspunkt, lära känna dem som bor i Rävlanda och ha något att diskutera över en fika. Kontakten med Eva Stolpe i Bollebygd blev den tändande gnistan, som behövdes för att starta. Sista fredagen i månaden kör man film i föreningsgården. Det brukar bli nio föreställningar om

året, med lite diskussion och kaffe efter filmen. Upptagningsområdet är Rävlanda, Bollebygd, Hindås och Hällingsjö. Föreningen har idag runt 35 medlemmar.

– Vi är inga extremcineaster. Men vi ser till att ha spridning på utbudet, därför blir det filmer från alla världsdelar och när vi visar en hollywoodfilm blir det en udda, berättar Knud Mortensen.

Filmintresset i Rävlanda har anor. Gamla konsumbutiken byggdes 1927 om till biograf och fick det pampiga namnet Palladium. Biosalongen hade 100 sittplatser. Framme under filmduken stod pianot där en ackompanjator såg till att hålla spänningen i stumfilmerna uppe med musik i varierande tempo. Så småningom kom ljudfilmen och Edward Persson med sitt skånska idiom lär ha varit en av publikmagneterna. Ägare till biografen var Pontus Brodin. Publiken kom inte bara från Rävlanda, utan också från Bollebygd, Sätilla och Hindås. Nils-Bertil Andersson Grimsås, Bollebygd, cyklade som ung pojke ner till Rävlanda för att se film.

– Biosalongen var inte särskilt stor och det var nästan alltid knökat med folk. På 1960-talet lades bion ner och huset byggdes om till bostad, minns han.

Hällingsjö

På Eriksmyst, just där villor byggs nu, drev Billy Nyqvist en djurpark 1958–1962. Inträdet var till en början 50 öre. För det kunde besökarna se apor i eget hus och lejonet Leo, ozelot, tvättbjörn, getter, påfåglar, olika sorters fåglar, dovhjort, rådjur och gutefår. Sju personer arbetade från och till i parken. Förutom djuren rymde parken två kiosker för godis, vykort, glass och korv. När Borås djurpark öppnades avvecklades djurparken i Hällingsjö.

Under åren 1918–1934 arrangerades tävlingar för bilar och motorcyklar i de branta backarna från Östra Ingsjön upp mot Ubbhult. Tävlingsbanan var 930 meter lång och hade en fallhöjd på 65 meter. Det kom 4 000–8 000 tillresta besökare. Många av dem tältade. Gästgiveriet hade uppsving under tävlingsdagarna då de stod för serveringen. Bilförarna kom såväl från Sverige som från utlandet. Hällingsjös hade sin egen idol, Gösta Ekfeldt. Fort gick det och publiken kittlades både av farten, de våghalsiga förarna och ekipagen. Mc-tävlingen 1920 var den största som arrangerats i Sverige.

– Det är det inte många som känner till idag. Eller att vi fick besök av en ambulerande bio, påtalar Maria Nordin-Andersson, ordförande i Hällingsjö byalag.

Nu för tiden blir det extra rushigt i Hällingsjö när det är bilbingo.

Annars är det sparsamt med nöjen. Barnen har varje termin några teaterföreställningar att se fram emot tack vare Härryda kommuns satsning på barnkultur. Sedan några år ordnas gårdsvandringar. Åke Magnusson, som kan byns historia på sina fem fingrar, guidar och berättar om såväl fastigheterna som släkterna som bott där och deras historia.

– Här i Hällingsjö har ju många flyttat in. De känner inte till byns historia eftersom de inte har sina rötter här. De ville veta mer om trakten de flyttat till och så tillkom vandringarna som även för oss gamla hällingsjöbor ger mycket kunskap. Och så lär vi som deltar känna varandra också, säger Maria Nordin-Andersson

Hindås

När de mest kända svenska dansbanden avlöste varandra på Hindåsrotundan, ett av Västsveriges populäraste dansställen under 1960- och 1970-talen, var det väl ingen som trodde att gammaldansen skulle få rotundan att överleva. Men så blev det. 1999 ansågs byggnaden, som då fått förfalla sedan 1980-talet, som rivningsfärdig. Men IFK Hindås behövde aldrig beställa någon grävskopa. Hindås dansgille köpte anläggningen för 30 000 kronor. En del tyckte nog att det var att kasta pengarna i sjön. Det ideella dansgillet verkar för att främja folklig dans samt anordna kurser, samkväm och dansträffar till gemensam trevnad. För att kunna förverkliga målsättning köpte de rotundan med en förhoppning om att anläggningen skulle komma, inte bara dansen, utan hela bygden tillgodo.

– Idag gör den det, konstaterar gilletts ordförande Rune Thorstensson.

För föreningen visste vad den gjorde, de hade ju redan räddat ett rivningsobjekt, utedansbanan Blåbärskullen i Mölnlycke, som de också förvaltar. Med hjälp av bidrag från Boverket och Härryda kommun har Hindås-rotundan rustats upp för 1,5 miljoner kronor plus oändligt många frivilliga, oavlönade arbetstimmar av gilletts 80 medlemmar. Rotundan fungerar som en bygdegård. Den värms med bergvärme, är handikappanpassad, har modernt kök och utrymmen med plats för 600 dansande eller 200 kalasande personer. Många firar bröllop och födelsedagar i rotundan. Men naturligtvis dansas det. De offentliga gammaldanserna avlöser varandra vår och höst och kurser arrangeras också. Fyra dagar i veckan dansas det i den åttakantiga danslokalen, både gammaldans, trivseldans och linedance. Hindås dansgille firade i november 2005 sitt 20-årsjubileum. Föreningen är en av de få av sin sort som är kvar i regionen. En anledning till att de överlevt kan vara att det alltid finns 20-talet personer som är beredda att jobba ideellt.

– Vi äger Härrydas största fest- och danslokal, som numera heter

Hindås bygdegård Rotundan. Sammanhållningen är fantastisk. Det är nog unikt med så många eldsjälare på ett och samma ställe, säger Thorstensson stolt.

Så lever danstraditionen vidare i rotundan. En tradition som startades någon gång i början på 1900-talet när en utedansbana anlades och som fortsatte när rotundan byggdes 1953.

Men kulturen i Hindås är inte bara dans. Orten av idag är i mångt och mycket en ort med pendlare. Storstadsborna, som bosatt sig där var vana vid att ha ett nöjesutbud inom nära räckhåll. I Hindås var utbudet begränsat.

– När man kommit hem från jobbet och hämtat barnen på dagis, ja, då orkar man inte ladda om och åka in till stan för att gå på exempelvis teater med barnen, tycker Anna-Lena Kuuse.

Hon började fundera. Varför inte flytta kulturen från stan till landet där det också fanns en publik. Det visade sig att andra tänkte likadant och att det fanns ett behov. Så föddes föreningen Kulturhållplats Hindås. Namnvalet har styrts efter den hyrda lokalen, Hindås annorlunda och pampiga station. På tre säsonger har Kulturhållplats Hindås etablerat sig och blivit ett begrepp. Det blir ett tiotal konserter om året i den forna väntsalen, som med sin takhöjd – tolv meter till nocken – har en utmärkt akustik.

– Mäktig som i en kyrka, beskriver Anna-Lena Kuuse.

Oavsett om det bjuds irländsk musik, stand up, musikal, cabaret, gladjazz eller visor blir det nästan alltid fullsatt. Två gånger om året ordnas föreställningar för barn. Studieförbunden och Härryda kommun stödjer då verksamheten. Kulturhållplats Hindås ser ut att ha nått sin målsättning att utöka kulturutbudet i området runt Hindås. Medlemsantalet ligger över 500.

Töllsjö

Från maj till september är det varje tisdagskväll rena trafikrusningen till Töllsjö. Då spelas drive-in-bingo på Holmängens idrottsplats. Runt 350 personer kommer. Står lyckan bi kan jackpotten falla ut och någon i publiken åka hem 10 000 kronor rikare. Drive-in-bingon är en av de äldsta i västsverige. En stadig och bra inkomst före arrangörerna Töllsjö IF och Töllsjö IOGT-NTO.

– Vi drog igång 1992 och är väl etablerade, säger Elving Andersson, som brukar vara en av fyra utropare som är igång under kvällen. Vi har många stammisar och det är en hel del som blivit bekanta med varandra i fikapauserna mellan spelen, vet Elving.

En del av besökarna kommer i husbil och husvagn och stannar över natt.

I Töllsjö är man bra på att ha roligt och ordna nöjen för sig och andra. Ordenshuset, byggt 1913, är byns nöjesnav. Medlemmarna i nykterhetslogen, 60 vuxna och 30 barn, ser oftast till att det är något skoj på gång. Fyra gånger om året gästar turnerande teaterföreställningar eller musiker och artister. Publiken sviker sällan. Hösten 2005 kom runt 100 personer för att se Friteaterns En skröna från skogen. Ibland slår man till och gör något eget. På trettondagsafton 2001 var det premiär på kavalkaden 1900-talet i ord, ton och mode. 15 töllsjöbor stod på scen, kanske lika många såg till att föreställningen rullade. Och det gjorde den.

– Vilken framgång! 27 föreställningar har spelats, inklusive gästspelen, som sträckt sig ända upp till Dalsland. Och sista föreställningen är inte spelad än. Förfrågningarna om extraföreställningar och gästspel droppar in fortfarande, berättar Elving.

Han, som numer bor i Ordenshuset, kan det mesta om det som tilldragit sig där. Bion till exempel: söndagskvällen den 27 april 1947 klev George Fant fram på duken som Harald Handfaste, i en svensk Robin Hood-kopia. Salongen var välfylld: 97 personer kom till premiären. Oftast kördes en barn- och en vuxenfilm på söndagarna.

– Barnen från Frostmofjället gick flera gånger. Och Åsa-Nisse var populär, minns Elving.

Två, tre medlemmar såg till att filmen kunde visas. Biosalongen värmdes upp av en stor vedeldad kamin. Det tog vaktmästaren oftast hela söndagen att få det riktigt varmt. Så kom teven och biobesökarna försvann. I mitten på 1970-talet var bioepoken i Töllsjö över.

Då hade gammaldansarna redan börjat nöta golvet i Textilkompaniets gamla syfabrik. Föreningen bildades den 23 april 1966. Samma år hade Töllsjö IF köpt fastigheten.

– Att dansa har alltid varit uppskattat i Töllsjö. Förr fanns det många dansbanor runt om i socknen, bland annat en i skogen ovanför Ordenshuset. Den minns jag från pojåkåren. Sedan har idrottsföreningen ordnat logdanser på midsommar, berättar Östen Andersson, som var ordförande i gammaldansens vänner de första fem åren.

Danserna blev så populära att alla som köade inte kom in. Den före detta syfabriken, som senare revs, hade sina begränsningar. Dansvägen rullade på och Töllsjö GDV bildade en allians med systerföreningar i Eggvena, Alingsås och Floda. För att alla skulle få plats flyttades evenemanget till Vårgårdaparken. Sveriges mest kända dansband stod ofta på scenen. Mest efterfrågade var Liljedahls. Men även den eran tog

slut. Alliansen avvecklades hösten 2000. Kassans 17 000 kronor skänktes till välgörande ändamål.

För många tollsjöbor har det varit ett nöje att göra ett besök i Rune Carlssons kiosk vid infarten från Bollebygd. Inköpet av snuset, godisen och tidningen har ibland tagits som förevändning för att prata lite grann. I ett halvt sekel var Runes kiosk en social samlingspunkt. Sommaren 2005 tyckte 80-åriga Rune det var dags att stänga.

Ganska långt från Runes vardag befinner sig 31-åriga Niklas Andersson, Bollebygds mesta kändis. Han har spelat i musikaler i Sverige och utlandet, medverkat i teve och gett konserter runt om i landet. Ibland inför celebra gäster som vid ett födelsedagsparty för prinsessan Lilian. Men det var

Niklas Andersson. Foto: Peter Knutson, Pressbild.

i Bollebygd det började. När Niklas sjöng brukade klasskamraterna applådera. På sin hemsida berättar Niklas om ett sådant tillfälle som blev avgörande. Det var i tredje klass och han hade just sjungit Det strålar en stjärna med sådan bravur att klasskompisarna klappade händerna lite extra. Då bestämde hans sig för att stå på scenen i framtiden. Han hade då ingen aning om vilken tuff utbildning och vilken hård satsning det måste till för att nå dit. Men det gjorde Niklas. Han gick musikteaterlinjen i Bjärnum och Balettkademiens treåriga musikartistutbildning i Göteborg. Blev en i kön till auditions till stora musikaler. Och hade lyckan och

turen att bli den som regissörer och producenter fastnade för. Han har spelat i Miss Saigon (Köpenhamn 1996, Stockholm 1998, London 1999 och under UK-tours ibland annat Dublin, Edinburg och Manchester 2001-02), West Side story (Köpenhamn 1997), Kristina från Duvemåla (Stockholm 1999) och Les Misérables (London 2000) och The Phantom of the Opera (London 2003). I Miss Saigon spelade han huvudrollen som den amerikanske soldaten Chris, i Kristina från Duvemåla rollen som Karl-Oskars yngre bror Robert och i The Phantom of the Opera gjorde han Raul. Han har förstås gett ut flera skivor och 2005 medverkade han på en räkka konserter landet runt.

Bollebygd får då och då njuta av Niklas skönsång. Kan han, brukar han ställa upp. Men framför allt är Bollebygd hemma för Niklas, en plats att umgås med familj och vänner. Hans insatser har uppmärksammats av Bollebygds kommun och han blev den förste som fick hedersuppdraget som Bollebygds ambassadör.

Idrottsprofiler

Ett samtal med Dan Waern och Jonny Nilsson

INGEMAR BRINK

Enligt gamla sägner skulle balleborna, de som lever i Bollebygds härad, var ett särdeles starkt och segt släkte. Och visst, två av Svenska Dagbladet legitimerade bragdmän kan vi visa upp i vårt område: Dan Waern och Jonny Nilsson. Däremot uppfyller de inte fullt ut myten om ballebornas nedärvda styrka och djärvhet. Det handlar om en inflyttad sörmlänning och en likaledes invandrad värmlänning. Möjligen kan vi konstatera att detta gör deras bragder ännu större.

– Hindås kan i alla fall ståta med en olympier som tagit sitt namn efter sin uppväxtort, gångaren Lasse Hindmar, poängterar Jonny Nilsson.

Att träffa Dan Waern och Jonny Nilsson tillsammans är som att stiga ner i ett bubbelbad av berättelser och upplevelser, egna och andras. Deras idrottskarriärer ligger tidsmässigt i följd. När det officiella idrottsverige abrupt satte punkt för Dan Waerns lysande bana höll Jonny Nilsson just på att snöra på sig sina långmedade skridskor. Tio år skiljer dem åt. Dan Waern föddes 1933 och Jonny Nilsson 1943.

Enkla hemmaförhållanden och blygsam start är något som förenar våra bragdmän. Däremot pekade deras motivation för att kämpa och träna åt helt motsatta håll.

– Jag ville komma ut! Ut i naturen och skogen, säger Dan. Att träna var en befrielse från att stå inne i fabrik och linda motorer. Att kämpa handlade om att försöka skapa en framtid där jag kunde jobba ute och jobba fritt. Det har jag också förverkligat här i Bollebygd.

– Jag ville komma in! kontrar Jonny snabbt. Komma in från slitet, rusket och kylan i skogen. Skapa en framtid som inte betydde att hugga och köra i skogen.

Det har han också lyckats med. Skridskobanan avlöstes av mäklarbanan. Där jagar han fortfarande fram. Jonny är också säker på att en grundförutsättning skiljer de båda idrottslegenderna åt:

– Mina framgångar byggde på träning och envishet. Min kropp är inte skapad för idrott. Här finns ingen mjukhet och harmoni. Det är osmidigt, stelt och kantigt. För min del märktes det framför allt på 500 meter. Men när man såg Dan Waern var det något helt annat. Hans långa steg fanns där från början. Han var skapad till medeldistansare.

Dan protesterar inte. Det fanns talang från grunden. Att träna var roligt, att springa var lätt.

Myrlöpning

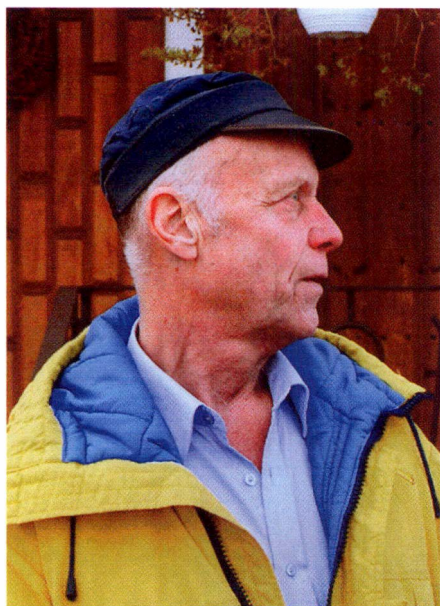
Jonny hyllar myrlöpning med gummistövlar som träning. Men även om den träningen gett andra smidighet och extra skjut i steget gav det inte den unge Jonny fullt ut den effekten. Dan har också provat myrlöpning. Men framför allt förknippas hans namn med intervallträning. Han gillade att träna.

– Jag tittade på klockan i fabriken. Skulle den inte snart bli fem så att jag kunde komma ut, komma ut och träna, minns Dan. Som mycket ung jobbade han i fabrik i Flen och lindade elmotorer. Men det var faktiskt fabriken som också gav honom första möjligheten att tävla på riktigt.

– På den tiden fanns det serietävlingar i friidrott företagen emellan i »Korpens» regi. Fabriken saknade en man på 800 meter och jag fick frågan. Inställningen var väl den att det ändå gav en poäng om det fanns en deltagare. Den poängen skull jag leverera, berättar Dan. Naturligtvis vann den unge Dan. Och snart fick riktiga och stora klubbar upp ögonen för den snabbe sörmlänningen.

För Jonnys del var det en krokigare väg till de första idrottsframgångarna. Han växte upp i den lilla orten Forshyttan mellan Filipstad och Hagfors. Tidig förebild och inspiratör var den lokala idrottsstjärnan Gustav Jansson, bronsmedaljör i maraton i OS i Helsingfors 1952. Kärnan i hans träning var att springa 25 km till Filipstad, köpa Expressen och springa tillbaka hem.

– Skidor var min gren från början. Men så blev jag avskräckt när skid-SM arrangerades i Filipstad 1953. På femmilen var vändpunkten nära mitt hem. Som tioåring var det förskräckligt att se dem. På den tiden var det inte fina breda banor i skogen. Det var enkla spår. Åkarna som nådde Forshyttan såg alldeles förstörda ut i klabbföret. Den röda färgen i toppluvorna rann ner över ansiktet. Blåbärssoppa på bröstet. Det var grisföre, minns Johnny, elände och slit. Usch nej, detta var inte sporten för mig!

Dan Waern och Jonny Nilsson.

Sigge var förebilden

Sigge Ericsson, 50-talets store svenske skridskoåkare, fick Jonny att välja isen som underlag. Det var inte bara Siggas fantastiska medaljskörd som lockade. Det var fina banor och elegans. Inte bara slit i lingonriset. I Karlskoga fanns klubben Bofors som sysslade med skridskoåkning. Karl Eilert Axelsson där skickade ett par tävlingskridskor i storlek 44 till mig. Och så satte jag igång. Sprang ett par år på myrarna. Drack innehållet i konstiga burkar som köptes in från Australien och skulle ge styrka. Kakao smakade det.

– Jag vet inte riktigt vad det var, säger Jonny, men dopning var det väl inte. Rent prestationsmässigt hände inte så mycket. Den första riktiga tävlingen blev mardrömslik, framförallt efterspelet.

– Jag gick i par med en åkare som hette Malmqvist. Jag kom långt, långt efter.

Efter löpet hörde Jonny eftersnacket i omklädningsrummet.

– Någon frågade Malmqvist hur det hade gått. Jo, om det kunde ha ge besked. Den han hade åkt mot hade i alla fall inte kunnat åka skridskor. Han åkte som en spindel. Jag ville bara försvinna. Men snart fick han revansch.

– När jag senare vunnit VM i Japan fick den där Malmqvist vara med och bära mig i guldstol. Världsmästare 1963 och guldmedaljör på 10 000 meter vid OS i Innsbruck, det är Jonnys främsta meriter. Med guldet i Innsbruck tillfogade han dessutom vårt västra grannland en skada som fortfarande plågar det norska folket.

– Alla var säkra på att den stora norska stjärnan Knut »Kuppern» Johannesen skulle sopa isen med motståndet. Själv kände jag mig långtifrån i toppform. Jag hade gjort dåligt ifrån mig på de korta distanserna. Oturligt lottad blev jag också. Jag fick starta i första heatet. Alla andra skulle kunna åka på mina tider. När jag gav mig iväg tidigt till stadion minns jag att Ingo ropade till mig från en balkong. Kör utav bara den nu!

Inget kändes riktig bra. Isen kändes hård och glasaktig. Det kändes som om skridskorna inte bet. Fast tiden blev ändå inte så illa. Tävlingen tuggade på. Åkarna var många och timmar lades till timmar. Mellan vart sjätte åk skulle isen prepareras. Så gjordes också innan Kuppern skulle åka.

– Det visade sig snart att den norske förhandsfavoriten inte kunde matcha mina tider. Snart var sensationen ett faktum. Jag vann och fick stiga högst upp på prispallen.

Norrmännen protesterade. Den svenske ledaren Lennart Låftman var tävlingsansvarig. Han anklagades för att ha beordrat spolningen för att förstöra isen för Kuppern.

– Men spolningsschemat var ju bestämt i förväg, konstaterar Jonny lungt. Jag tror de plågas av det än. För några år sedan var jag med i ett stort TV-program där. De var fortfarande arga och skyllde Kupperns förlust på oss svenskar. Min seger i Innsbruck har satt ärr i den norska sportsjälén.

Proffsäventyr

Det tuffaste provet mötte ändå Jonny Nilsson vid sidan av skridskobanan – om än ganska nära. Även då handlade det mycket om tiden. Han gick helt enkelt ut för tidigt. Han hamnade inte i simpel motvind. Han drabbades mer av en tromb av svåraste idrottspolitiska sort.

– Vi skridskoåkare sneglade naturligtvis mot tennisen. Där var det inget snack om proffs eller amatörer. Goda prestationer belönades öppet med pengar. Stjärnorna turnerade runt till olika stora tävlingar. Varför skulle inte vi kunna ha det så?

Jonny Nilsson fick idéer för skridskosporten. Han gick grundligt till väga. Reste runt, kontaktade mängder av företrädare för olika amatör-

förbund. Många var inställda på att en ändring skulle komma och att idrottarna skulle få betalt. De tyckte att Jonny hade något bra på gång. Så växte idén om en proffsserie. De sexton bästa skridskoåkarna kontrakterades. Finansiellt backades det hela upp av förmögna herrar i USA. Tunga och välförankrade personer i de stora skridskoländerna var engagerade.

Allt såg mycket bra ut. Äntligen skulle även skridskoåkare få rimlig ersättning för sitt slit. Men snart tornade väldiga problemmoln upp sig. Det etablerade maktnätverket i idrotten kände sig hotat. Hur skulle det gå om idrottsmännen skulle ha betalt! Två av de sexton kontrakterade övertalades att hoppa av. Proffstävlingarna stängdes ute från stora klassiska arenor som Ullevi och Bislett. Det var tjuv- och rackarspel.

– Jag höll på att bli helt knäckt. Vi trotsade motstånd och genomförde rader av tävlingar. Men efter två år kollapsade det hela. Vi var många som förlorade pengar. Till kuriositeterna hörde att jag blev proffsförklarad – trots att jag hade slutat tävla. Vi skulle stoppas med alla medel.

Nu kan Jonny konstatera att det mesta ändå gått som han en gång tänkte sig. Nu får även skridskoåkarna betalt.

– Vi var för tidigt ute och förstod inte vilka krafter som vi utmanade. Det fanns ett skikt av höga funktionärer som mest bara ville ha fina märken i mössan och stå nära kungen när det var OS. Om idrottsmännen skulle få betalt, vad kunde hända med dessa fina herrar då. De ansåg att de som tävlade på arenorna skulle vara som obetalda slavar. Medierna var från början positiva till proffsidéerna. Men även de vände kappan.

– Oj, så de gick åt oss. I botten fanns det också politik. Det var 70-tal. Tjäna pengar var fult.

Bosättning i Hindås

Engagemanget för proffsskridsko kostade också Jonny Nilsson jobbet.

– Jag var delägare i en mäklarfirma. Men jag var ju tvungen att ta ledigt för att kunna jobba med den nya skridskoorganisationen. Jag fick sälja min andel.

Mäkleriet har han dock fortsatt med. Under många år i eget företag och Hindås är sedan länge bostadsorten.

– Hindås och bygden omkring är fantastisk. Det upptäckte jag tidigt. Fint för träning. Alldeles vid Östra Nedsjön strand, nära Tubbaredevägen köpte jag en stuga att ha som bas. Jag minns hur jag laddade där inför säsongen 1967. Det skulle köras riktigt hårt och hårdande. Uppför och längs med Nissaråsen och så avslutning med bad i sjön. Med det blev en riktigt dålig säsong.

Flyghaveri i Bollebygd

Tisdagen den 11 december 1945 på förmiddagen hörde barnen i skolan vid Hedegårde i Bollebygd ett fruktansvärt brak från skogen strax intill. De skyndade dit och fann resterna av ett brinnande flygplan som störtat i skogen tillhörande gården Borstagarde.

Planet kom från F9 i Säve och hade beteckningen J 22A (nr 22107 Gul Gustav). Pilot var den tjuogoårige reservofficersaspiranten Ted Edmund Gabriel Hagberg hemmahörande i Stockholm. Enligt vittnesuppgifter hade flygplanet kommit i en mycket brant dykvinkel och slagit ner bland granarna. En sten på bortåt ett ton hade träffats och förflyttats många meter från nedslagsplatsen. Lufttemperaturen var omkring 0 grader och vinden 4 m/sek, molnförhållanden: klart till halvklart.

Gården ägs sedan 1960 av Dan Waern. Han har satt upp en enkel minnestavla på nedslagsplatsen. Ett par metalldelar har också hittats där och de finns kvar. Idag har skogen vuxit upp igen och nedslagsgropen nästan fylld igen. Det är bara tavlan som minner om olyckan och den unge man som här miste sitt liv.

Dan Waern vid minnestavlan. Foto: Lennart Wasling.

Dagens träningsmetoder

Träningsmängd och form tycks vara eviga frågor i idrotten. Jonny Nilsson och Dan Waern har prövat det mesta, men har inga klara lösningar.

– Formen har mycket med det mentala att göra. Man kan inte vara på topp jämt. Det måste komma svackor, säger Dan.

Stefan Holm hamnade i en sådan mysteriös svacka på VM i Helsingfors nyligen. Något liknande drabbade Dan Waern vid olympiska spelen i Rom 1960. Han hörde till favoriterna, men i finalen funkade det helt enkelt inte. Det klassiska rycket kom inte, åtminstone inte i rätt tid.

Dan Waern framstod på sin tid som intervallträningens apostel.

– Tio gånger 400 meter, med fem minuters joggning emellan. Så kunde ett träningspass se ut för mig. Att träna i intervaller passade åtminstone mig väldigt bra. Det var ett effektivt och tidsbesparande sätt att träna, säger Dan.

Lätt skeptiska är de båda bragdmännen till dagens träningsmetoder. De minns hur deras samtida storstjärnor raljerade när idéer om uppvärmning och stretching introducerades. Eller som australiensaren Herb Elliot sa: »Har du sett en tiger värma upp».

Sixten Jernberg hörde också till dem som var skeptisk till nya idéer. När stretching långt efter hans karriär kom på tal kommenterade han:

– Den enda stretchingen för mig var när jag böjde mig ner för att spanna fast skidorna. Han var också övertygad om att det var full tillräckligt.

Idéer för hästträning

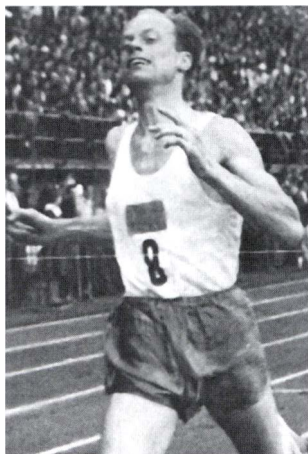
Dan Waerns träningsidéer väckte intresse även vid sidan om löparbanorna/kolstybben. Skulle det fungera också för hästar? Dan hade själv ägt och tränat en häst, dock utan större framgångar. Men vad kunde de stora tränarna åstadkomma med hans idéer. Tränarna bjöds in till möte på Solvalla. Bara en, Sören Nordin, dök upp.

– Det är ganska typiskt. Han var den störste. Han var öppen för nya idéer. Men ingen annan var intresserad, säger Dan.

Borstagärde nära vägen mellan Bollebygd och Töllsjö har sedan många år varit Dans hem och arbete.

– Jag ville jobba ute, gärna i skogen. En gård som vi kunde försörja oss på skulle vara det idealiska. Min fru och jag hittade en annons med en gård i Bollebygd. Vi köpte den och på den vägen är det.

Att ta emot travhästar för inackordering har varit en del i jordbruksverksamheten – vid sidan av skogen.

Dan Waern

Född 1933, bor i Bollebygd
EM-silver på 1500 m 1958
OS-fyra 1960
16 SM 1954-61
Svenska Dagbladets bragdmedalj 1957
800 m: personbästa 1.47,5
1000 m: personbästa 2.17,8;
fortfarande svenskt rekord;
två officiella världsrekord 1958-59
1500 m: personbästa 3.38,6
Rankad bland de fem bästa i
världen 1957-61 på 1500 m av fri-
idrottstidningen Track & Field News
Avstängd från fortsatt tävlande för
brott mot amatörbestämmelserna
1961

Jonny Nilsson

Född 1943, bor i Hindås
Världsmästare 1963 i Japan
Olympiskt guld på 10 000 m 1964
i Innsbruck (tid 15.50,1)
9 segrar i EM och VM
17 individuella SM 1962-68
5 världsrekord - varav 3 i VM 1963
Svenska Dagbladets bragdmedalj 1963
Utnämnd till Nordens bästa
idrottsman 1963
Proffsförklarad efter sin karriär

Folkdräkter från Bollebygds härad

INGRID STRÖMVALL

Kvinnodräkten

Förebilden till den kvinnliga bollebygdsdräkten kommer från gården Värred i Björketorps socken, Bollebygds härad. En hel dräkt hade lämnats in till Nordiska museet i Stockholm år 1879, av en man som hette Anders Olén, född i Värred 1851 och som senare blev präst i Örby församling. Kläderna har med stor sannolikhet burits i sin helhet av Anna-Britta Andreasdotter, som bodde på gården Värred i Rävlanda. Idag kompletteras dräkten även med andra plagg från samma tidsepok. I första hand är det kläder som lämnats in till Borås Museum och där de flesta kommer från Kerstin Andersdotter (1803–1905) Rävlanda Västergård, Björketorps socken i Bollebygds härad. Kerstin hade burit dessa kläder under första hälften av 1800-talet.

Bollebygdsdräktens första kopia togs fram i samband med en vävkurs som anordnades av De sju häradernas hemslöjdsförening i Bollebygd 1937–38. Hemslöjdskonsulent Vera Diurson hade med hjälp av Nordiska museet fått fram anvisningar för hur dräkten skulle vävas och sys. I dräkten från Bollebygd syns ett visst släktskap med det som senare blev Marbodräkten.

Livstycket är av mönstervävt halvyllle med svart botten och bladränder i rött och grönt. Små skört, snörning och kantad nertill med en tunn röd snodd. (NM 24.760c)

Kjolen har ett randigt halvyllletyg i svart, grönt och gulgrönt. Den är veckad mot ett mönstervävt midjeband av bomull och skodd nertill med rutigt bomullstyg. (NM 24.760a) På Borås museum finns flera kjolar från samma tidsepok.

Överdelen är i vitt linne, med rött monogram. Den är mycket kort och har fyrkantigt halshål – något som förekommer på de flesta

bevarade överdelarna från Bollebygd. Ärmen är veckad upptill och vid ärmlinningarna, axelstyckena är broderade. (NM 24.760 f) Denna överdel bär troligen över en enklare särk. Oftast syr man på en nederdel av grövre linne på överdelen. På Borås museum finns överdelar med röda ärm- och halslinningar, som också kan användas.

Bindmössan är av mjuk modell och i rosa sidentyg. (NM 24.760g) På Borås museum finns en mjuk bindmössa i blått siden. (BM 2211) Bindmössorna har även sytts upp i grönt. Stycke med träd tyll (NM 283 Ale härad) eller knypplad spets har använts till bindmössan. Det saknas original från Bollebygd och vi kan idag inte med säkerhet säga att den här typen av stycken har använts till den mjuka bindmössan.

Förklädet på Nordiska museet är svart med grönt och gulgrönt tryck. (NM 24.760) Detta förkläde är ej så ofta kopierat, istället används ett vitt bomullsförkläde med stora blommor i rött tryck, vars original lämnades till Borås museum 1941, även detta förkläde kommer från Björketorps socken. (BM 28.203) Det finns även bevarade sidenförkläden bl a ett svart som enligt uppgift har varit Kerstin Andreasdotters brudförkläde. (BM 2212)

Halsklädet, av linne har broderat monogram i rött och är kantat med en knypplad spets. (NM 24.760j) Som smycken används rund och hjärtformig bröstsolja av silver, samt trädnål till livstycket.

Strumpor. Tillsammans med de övriga dräktdelarna inlämnades ett par mönsterstickade yllestrumpor i två blåa färger, till Nordiska museet (NM 24.760k) De flesta använder idag vita strumpor. På Borås museum finns ett par vita strumpor med 2 röda ränder upptill. Materialet är bomull och strumporna kommer från Björketorps socken. (BM 2213) Till dräkten bärs svarta skor, som ytterplagg finns en kort tröja av svart ylletyg. (NM 24.760d)

(forts. å sid. 146)

Folkdräkter från Bollebygds härad. Foto: Jan Berg.

Mansdräkten

Mansdräkten som kom fram vid ungefär samma tid bygger på en brudgumsdräkt från Töllsjö, som finns inlämnad till Västergötlands museum i Skara. Denna dräkt har burits av nämndeman A. Olofsson, Töllsjö socken i Bollebygds härad när han var brudgum i början av 1800-talet. Den består av väst, långrock, skinnbyxor och strumpeband. (SM 2085, 3986, 3990)

Västen är av rött ylletyg med linnerygg och dubbelknäppt med uppstående krage. (SM 2085) Det finns även en röd väst med enradig knäppning. (SM 3993)

Byxorna av skinn med bred lucka, mässingknappar och laskningar (SM 2086) och ett par skinnbyxor med knappar. (SM 3990) Därutöver finns ett par vadmalsbyxor. (SM 3988)

Skjortan från 1812 av vitt linne med uppstående krage, ärmspjäll, ok och halsspjäll. (BM 54.637) Runt halsen knyts en halsduk av siden eller tunn bomull.

Skor och strumpor. Till dräkten bärs svarta skor och vita strumpor. Strumpebanden är flätade röda och vita. De viras två varv runt benet. (SM 578:1)

Långrocken till ytterplagg av mörkblått ylletyg. (SM 3986) och en jacka. (BM 3.158)

Referenser

Dräkterna har varit publicerade i Kulturhistoriska föreningens årsbok: Från Borås och de sju häraderna 1960 och 1978/79

Folkdräkter och bygdedräkter från hela Sverige, Inga Arnö Berg och Gunnel Hazelius Berg ICA-förlaget

Borås Tidning 24/7 1981

DE SJU HÄRADERNAS
KULTURHISTORISKA FÖRENING

VERKSAMHET 2003 OCH 2004

100-årsjubileum

DE SJU HÄRADERNAS KULTURHISTORISKA FÖRENING bildades den 12 december 1903 och har under det gångna verksamhetsåret fyllt 100 år. Detta har på flera sätt präglat arbetet inom styrelsen. En mera omfattande programverksamhet och en påkostad årsbok är de mest synbara resultaten.

– minnesceremoni

Vid en minnesstund på hundraårsdagen av föreningens bildande lade föreningen ner en krans på tandläkare Gunnar Blomgrens grav. Han var föreningens förste intendent, åren 1904–1939, och lade ned ett mycket omfattande arbete för föreningen under denna period. Representanter för styrelsen, museet och Blomgrens familj deltog i ceremonin.

Gunnar Blomgrens barnbarn Berit Rydin och Inger Wihl med den senares döttrar Elisabeth och Annika på S:t Ansgars griftegård.

– jubileumsfest

Firandet av föreningens hundraårsjubileum genomfördes söndagen den 14 december med ett evenemang på Textilmuseet. Inbjudan hade gått ut till föreningens medlemmar; vidare hade museernas personal, representanter för sjuhäradabygdens kommuner, närstående museer och hedersgäster inviterats.

Cirka femtio medlemmar och trettiofem av de speciellt inbjudna hade hörsammat inbjudan. Festligheterna inleddes med mingel i museets foajé. Därefter bjöds till fri placering vid de dukade borden.

Ordföranden gjorde i sitt hälsningsanförande en kort tillbakablick och berörde även något om föreningens framtid. Därefter höll vår medlem, förre ministern och landshövdingen i Älvsborgs län, numera styrelseordfö-

randen i Riksantikvarieämbetet Bengt K. Å. Johansson högtidstalet, där han berörde föreningens historia och museernas framtida roll i samhället. Föreningens mångårige ordförande Axel-Uno Nylander gjorde sedan en intressant tillbakablick och talade om de år (1961–82) han satt vid rodret.

Därefter bjöds på en hemlagad buffé, som avslutades med kaffe och tårta. Det hela inramades av musik framförd av Borås Spelmanslag.

Hyllningar framfördes från Borås stad genom kommunalrådet Morgan Hjalmarsson, som överlämnade ett standar; Textilhistoriska sällskapet gav en blomma.

Efter måltiden berättade redaktören för jubileumsårsboken Örjan Hill om det forna odlingslandskapet och delar av innehållet i boken. Föredraget illustrerades med diabilder.

Som avslutning på festligheterna tilldelades Örjan Hill föreningens förtjänstplakett i silver för sitt kulturhistoriska författarskap och sina insatser inom föreningen.

Sammantaget var det en trivsamtillställning, som tack vare mycket eget arbete även gav ett litet ekonomiskt överskott.

Axel-Uno Nylander

Bengt K. Å. Johansson

Verksamhetsberättelse 2003

Styrelse

Styrelsen har haft följande sammansättning:

			<i>Mandatperiod</i>
ordförande	Lennart Wasling	Borås	2003-04
vice ordf.	Sture Johansson	Kinna	2003-05
skattmästare	Rolf Eriksson	Brämhult	2002-04
sekreterare	Svening Svenningsson	Borås	2002-04
ledamöter	Annika Andersson	Sexdrega	2003-05
	Barbro Bengtsson	Ljung	2003-05
	Örjan Hill	Varnum	2002-04
	Lennart Lindhagen	Marbäck	2003-05
	Ingrid Strömvall	Borås	2002-04
	Anita Widell	Sandhult	2003-04
	Carola Östmark	Liared	2003-05.

Till styrelsens sammanträden har museichefen Rolf Danielsson och bitr. museichefen Margaretha Persson adjungerats.

Styrelsen har haft sju protokollförda sammanträden under året.

Revisorer

Till föreningens och stiftelsernas revisorer utsågs på föreningsstämman 2003:

ordinarie	Gunilla Andersson, aukt. revisor
	Fredrik Ekelund, aukt. revisor
suppleant	Berndth Höglund, godk. revisor.

Föreningsstämma

Ordinarie föreningsstämma hölls söndagen den 24 maj 2003 i Borås museum, Ramnaparken. I anslutning till stämman invigdes utställningen Himla väsen.

Medlemmar

Under året har ett stort arbete lagts ned på medlemsvärvning. En fortsatt ökning av medlemskåren är nödvändig, särskilt om föreningen i framtiden skall kunna ge ut böcker av hög kvalitet.

Vid årets slut hade föreningen 510 betalande huvudmedlemmar (varav 20 föreningar och företag), 140 familje- samt 15 heders- och ständiga medlemmar.

Nytt för året är att bibliotek och andra rena bokköpare inte räknas som medlemmar. Vid deras köp skickas i stället en faktura. Dessa bokköpare har tidigare givit en stor svängning i antalet medlemmar mellan år med och utan bokutgivning.

Jämfört med läget för två år sedan – när en bok senast gavs ut – har antalet medlemmar ökat med över 50 %. Medlemsvärvningen har alltså varit lyckosam.

Årsavgiften har varit 150 kronor för huvudmedlem och 50 kronor för familjemedlem.

Programverksamhet

Styrelsens strävan är att förbättra programverksamheten för medlemmar och allmänhet. En mycket uppskattad start på årets arrangemang blev en utflykt till sätesgården Attorp i Södra Säm med guidning av ägarinnan Geneveva Pettersson – tidigare medaljör i vår förening.

Föreningen har i samarbete med Borås museum och i egen regi medverkat i föreläsningar bland annat på teman kring årsboken: prosten Lennart Hallgren om kyrkorummets symbolik, Rune Ekre om västgötaborgar samt Bo Knutsson och Jan Ribbhagen om silverhantverk.

Som medarrangör till silverutställningen »Seder och smeder i Borås och Ulricehamn» bidrog föreningen med 10 000 kronor.

Föreningen har också medverkat med bokbord vid spelmansstämma, hantverksdag och julmarknad i Ramnaparken samt vid antikmässa på Åhaga. Genom dessa arrangemang har nya medlemmar knutits till föreningen och föreningens boklager minskat något.

Årsbok

Styrelsens målsättning är att ge ut en bok vartannat år. Då det gångna året dessutom var jubileumsår beslutade styrelsen att satsa på en mer påkostad skrift. Utgåvan blev den 48:e i ordningen.

En årsbokskommitté bestående av redaktören Örjan Hill, Margaretha Persson, Svening Svenningsson och Lennart Wasling svarade för arbetet.

Som utgångspunkt togs de egna samlingarna, där vissa föremål avbildades av fotografen Jan Töve. Kring dessa foton skrevs artiklar av Örjan Hill (huvudförfattare), Lennart Hallgren, Rolf Danielsson och Lennart Wasling.

Boken blev mycket uppskattad bland medlemmar och övriga läsare.

Ekonomiskt var projektet något chansartat från början, men sedan föreningen beviljats ett bidrag på 70 000 kronor av Stiftelsen FöreningsSparbanken Sjuhärad och många mindre gåvor strömmat in kan styrelsen se tillbaka på projektet även med ekonomisk tillförsikt.

Det bör också tilläggas att kostnaderna för boken helt belastar år 2003, medan två års medlemsintäkter skall räknas till projektet. Till detta skall också läggas intäkter från kommande försäljning av boken. Mellan trettio och femtio tusen kronor beräknas dock komma att tas av föreningens egna kapital och/eller stiftelsernas disponibla medel.

Samlingarna

Föreningens samlingar förvaras i Borås Museum och Textilmuseet och sköts genom samarbetsavtal med Borås stad.

Som medlemsförmån har medlemmar fritt tillträde till museerna och entréavgiften debiteras föreningen i efterhand.

Förtjänstplakett

Föreningens förtjänstplakett i brons tilldelades under året Alvar Hallqvist, Ölsremma för hans arbete med kvarnrenovering, Sven H G Lagerström,

Borås för forskning kring språk och dialekter och Olof Toftby, Fristad för hans engagemang kring idrottshistorien i bygden. Dessutom fick Örjan Hill plaketten i silver för kulturhistoriskt författarskap.

Allvar Hallqvist,
Olof Toftby och
Sven Lagerström.

Stiftelser

Föreningen förvaltar, genom s. k. anknuten förvaltning, nedanstående fyra stiftelser. Föreningens styrelse utgör även stiftelsernas styrelse. Stiftelserna har egen redovisning och egna revisorer. Ett sammandrag av stiftelsernas ställning följer:

	Avkastning	Överföring	Behållning
	2003	t föreningen	2003-12-31
Magda och Axel Planks stiftelse	5 811	5 230	82 581
Thor och Leonore Odencrants stiftelse	4 716	4 716	50 000
Ingrid och Vivan Weylerths stiftelse	6 045	6 045	68 000
Margit Hörstadius stiftelse	44 060	–	785 542
	60 632	15 991	986 123

Disponibla medel, som stått kvar i stiftelserna, har under året överförts till föreningen. Behållningen i respektive stiftelse är därför numera i enlighet med stiftelseurkunderna. Därmed har donatorernas önskemål följts och lagstiftningens s. k. fullföljdhetskrav är tillgodosett. Risken för beskattning bör därmed vara undanröjd.

I Margit Hörstadius stiftelse svarar en särskild kommitté, bestående av Carl-Gustaf Eliasson, Britt-Marie Henriksson och Ingrid Strömvall för hur stiftelsens medel används. Kommittén utses av styrelsen och skall, enligt stiftelseurkunden, bestå av personer med textil- och museikompetens.

Syftet med denna stiftelse är, att »förvärva och utställa textilier med tonvikt på sådana som är tillverkade i Borås och Sjuhäradsbygden». Under 2003 har 115 000 kronor använts för genomförande av utställningen Örongodis av Britt-Marie Hansson och Paulina Sundin samt 15 000 kronor till inköp av konstverket Ängsgrönt av Kazuyo Nomura.

Verksamhetsberättelse 2004

Styrelse

Styrelsen har haft följande sammansättning:

			<i>Mandatperiod</i>
ordförande	Lennart Wasling	Borås	2004-05
vice ordf.	Sture Johansson	Kinna	2003-05
skattmästare	Rolf Eriksson	Brämhult	2004-06
sekreterare	Lennart Lindhagen	Marbäck	2003-05
ledamöter	Annika Andersson	Sexdrega	2003-05
	Iréne Arvidsson	Borås	2004-06
	Barbro Bengtsson	Ljung	2003-05
	Örjan Hill	Varnum	2004-06
	Ingrid Strömvall	Borås	2004-06
	Anita Widell	Sandhult	2004-06
	Carola Östmark	Liared	2003-05.

Till styrelsens sammanträden har museichefen Rolf Danielsson och bitr. museichefen Margaretha Persson adjungerats.

Styrelsen har haft fem protokollförda sammanträden sedan föregående stämma.

Revisorer

Till föreningens och stiftelsernas revisorer utsågs på föreningsstämmen 2004:

ordinarie	Gunilla Andersson, aukt. revisor
	Fredrik Ekelund, aukt. revisor
suppleant	Berndth Höglund, godk. revisor.

Föreningsstämma

Ordinarie föreningsstämma hölls onsdagen den 26 maj 2004 i Borås museum, Ramnaparken. I anslutning till stämman invigdes utställningarna »Brud – bröllop» och »I skuggan av Hephaistos» i parken.

Stadgeändring

Föreningens stadgar justerades vid föreningsstämmen. Ändringarna är huvudsakligen en allmän modernisering. Vidare fastställdes att ledamöter i styrelsen inte nödvändigtvis måste representera alla härader, då detta länge ansetts omöjligt att efterleva. För att träda i kraft skall ändringen stadfästas vid ytterligare en stämma.

Medlemmar

Vid årets slut hade föreningen 501 betalande huvudmedlemmar (varav 20 föreningar och företag), 145 familje- samt 15 heders- och ständiga medlemmar. Bibliotek och andra institutioner som regelbundet köper årsboken har ej medräknats. En medlemsförteckning har utsänts till alla medlemmar under året.

Årsavgiften har varit 150 kronor för huvudmedlem och 50 kronor för familjemedlem.

Programverksamhet

Föreningens egen programverksamhet är avsedd att komplettera museets. Årets utflykt gick till de medeltida borgarna Opensten och Kindahus i Kind och leddes av museichef Jan Johansson, Lödöse museum.

Tillsammans med Borås Spelmanslag arrangerades en bröllopskonsert i Ramnakyrkan i augusti.

Föreningen har också medverkat med bokbord vid spelmansstämma, hantverksdag och julmarknad i Ramnaparken. Genom dessa arrangemang har några nya medlemmar knutits till föreningen och en del böcker sålts.

Jonny Hagberg, Föreningen för västgötalitteratur, Jan Töve, fotograf och Lennart Wasling, Kulturhistoriska föreningen med diplom för vackraste västgötabok.

Årsbok – »Årets vackraste västgötabok»

Styrelsens målsättning är att ge ut en bok vartannat år och det gångna året var ett år utan bok.

Vår förra bok, jubileumsboken 2003, blev utsedd till Årets vackraste västgötabok av Föreningen för västgötalitteratur, vilket kändes mycket hedrande.

Samlingarna, avtal Borås stad

Föreningens samlingar förvaras i Borås Museum och Textilmuseet och sköts sedan 1984 genom samarbetsavtal med Borås stad. Detta avtal har kommunens representanter önskat omförhandla och bl. a. framfört önskemål om ett övertagande av föreningens byggnader. Föreningen har ställt sig kallsinnig till detta och inga beslut har tagits.

Som medlemsförmån har medlemmar fritt tillträde till museerna.

Förtjänstplakett

Föreningens förtjänstplakett i brons tilldelades under året Birgitta Andersson och Tage Alänge, Fristad för deras engagerade arbete i Fristads Folkhögskolas museum resp. Fristads Hembygdsförening, Jens Böhn, Kölingared för hans roll som ordförande i Bygdegårdsföreningen Årås kvarn, där en unik mötesplats skapats samt Bengt Gustavsson, Tranemo för att han utvecklat en egen smideskonst och förnyat smidet.

*Bengt Gustavsson,
Birgitta Andersson och
Tage Alänge.*

Återbetalda pensionspengar, s.k. företagsanknutna medel

Föreningen stod fram till 1984 som huvudman för Borås Museum och då betalades pensionsavgifter för de anställda. Pengarna förvaltas av »Svenska Personal-Pensionskassan» (SPP) – efter år 2000 av »Alecta pensionsförsäkring, ömsesidigt».

När aktiebörsen i början av 1990-talet hade haft en extraordinär tillväxt gjordes en central överenskommelse, som resulterade i att SPP:s överskott allokerades som företagsanknutna medel. Detta innebar att en del av överskottet på inbetalda pensionsmedel skulle gå tillbaka till arbetsgivaren.

Föreningen fick redan 1999 besked från SPP om att dessa medel nominellt uppgick till 474 476 kronor. Två år senare erhöll föreningen 100 000 kronor (bokfört 2001) av summan för att användas till omkostnader och eventuell beskattning. En första ansökan om utbetalning av resterande medel sändes till Alecta 2002, men den avlogs.

Den negativa utvecklingen på börsen under seklets första år gjorde att utdelning tidvis stoppades och att förutsättningarna för utbetalning ändrades på olika sätt. Under 2004 gjorde styrelsen emellertid en ny ansökan om utbetalning av resterande medel och denna godkändes. Pengarna kunde dock inte betalas ut kontant, men vår fordran kunde senare säljas på Alectas handelsplats för 95 % av värdet, 355 752 kronor.

Då stor osäkerhet hela tiden rått om möjligheten att verkligen få tillgång till dessa pengar har de ej kunnat bokföras som fordran för föreningen.

Ekonomi	2003	2004
Resultaträkning		
<i>Intäkter</i>		
Medlemsavgifter	82 856	80 050
Gåvor	107 620	1 938
Bokförsäljning	16 940	17 350
Överföring, stift. disp. medel ¹⁾	146 383	7 995
Alecta, pensionsåterbetalning		355 752
Räntor	1 745	3 085
Årets underskott	7 194	
	362 738	466 170
<i>Kostnader</i>		
Administration, revision	4 250	4 250
Arrangemang & uppvaktningar	10 736	4 017
Utskick	13 380	11 480
Årsboken	323 750	3 833
Borås stad, entréavgifter	8 100	—
Bankavgifter	2 522	605
Finansiellt överskott		355 752
Årets rörelseöverskott		86 233
	466 170	362 738
Balansräkning		
<i>Tillgångar</i>		
Kassa & postgiro	38 403	104 519
Bank	84 560	89 645
Fordringar, stiftelser	90 453	462 275
Fordringar, bokförsäljning	12 000	900
Museiföremål	1	1
Fastigheten Hökerum 1:33	1	1
Byggnader i Ramnaparken	1	1
Inventarier	1	1
	225 420	657 343
<i>Skulder och Eget kapital</i>		
Skulder	19 388	9 325
Eget kapital	206 032	648 018
	225 420	657 343

¹⁾ Av överförda medel är 32 000 kronor avsedda för köp av silverkanna, enligt föregående års redovisning.

Stadgar

fastställda 2005-05-11

§ 1 Namn

Föreningens namn är De Sju Häradernas Kulturhistoriska Förening. Föreningen är en ideell förening.

§ 2 Ändamål

Föreningens verksamhetsområde är de sju häraderna Bollebygd, Gäsene, Kind, Mark, Redväg, Veden och Ås med städerna Borås och Ulricehamn.

Inom detta område är föreningens ändamål

- att främja kulturmiljövård och museal verksamhet,
- att stimulera intresset för konst- och kulturhistorisk forskning och dokumentation, med speciellt intresse riktat mot bygdens textila tradition, och
- att förmedla kunskap genom föreläsningar och publikationer.

§ 3 Medlemskap

Medlemskap i föreningen kan erhållas av enskild person eller förening, som vill främja föreningens verksamhet. Medlem betalar årsavgift enligt regler och med belopp som årligen fastställs av föreningsstämma.

Hedersmedlemmar kan kallas efter beslut på föreningsstämma.

§ 4 Styrelse – säte

För föreningen skall finnas en styrelse med säte i Borås.

§ 5 Styrelse – förvaltning

Det åligger styrelsen,

- att förvalta föreningens tillgångar,
- att föra redovisning över föreningens räkenskaper, och
- att föra förteckning över medlemmar.

De museiföremål och arkivalier, som tillhör eller förvaltas av föreningen, skall vårdas och förvaras på sådant sätt, att full trygghet vinnas för deras bevarande till kommande tider. Föremål tillhörande föreningens samlingar får inte avhändas föreningen eller pantsättas.

§ 6 Styrelse – sammansättning

Styrelsen skall bestå av minst sju och högst elva ledamöter. Högst tre suppleanter kan utses. Ledamöterna bör representera hela verksamhetsområdet.

Styrelsen skall adjungera representanter för de kulturhistoriska museerna i Borås, vilka äger till protokollet anteckna eventuellt avvikande mening.

§ 7 Styrelse – val, mandattid

Styrelsen väljs vid ordinarie föreningsstämma.

Mandattiden för ordförande är ett år, för övriga ordinarie ledamöter två år.

Avgår ledamot före mandattidens utgång väljs ersättare för den återstående delen av mandattiden.

§ 8 Styrelse – sammanträde

Styrelsen sammanträder när ordföranden finner lämpligt eller när två av styrelsens ledamöter hos ordföranden begär sammanträde.

§ 9 Styrelse – beslutsförhet

Styrelsen är beslutsför när minst hälften av styrelsens ledamöter är närvarande. Beslut fattas med enkel majoritet. Vid lika röstetal har ordföranden utslagsröst.

§ 10 Firmateckning

Föreningens firma tecknas, förutom av styrelsen i sin helhet, av den eller dem styrelsen utser.

§ 11 Räkenskapsperiod

Föreningens räkenskapsperiod är kalenderår. Styrelsen skall senast den 1 mars överlämna sina redovisningshandlingar till revisorerna.

§ 12 Revision

För granskning av styrelsens förvaltning skall medlemmarna på ordinarie föreningsstämma utse två revisorer och en suppleant. Revisionsberättelse skall lämnas till styrelsen senast den 1 april.

§ 13 Föreningsstämma

Ordinarie föreningsstämma hålls varje år senast den 10 juni.

Extra föreningsstämma hålls, när styrelsen eller revisorerna finner det nödvändigt eller när minst 20 av föreningens medlemmar kräver detta till styrelsen. Av begäran skall framgå de ärenden som medlemmarna vill ha behandlade.

§ 14 Föreningsstämma – kallelse

Kallelse till föreningsstämma skall ske senast 14 dagar före stämman genom annons i pressen eller personligt utskick.

§ 15 Föreningsstämma – motioner

Motioner som skall behandlas på ordinarie stämma skall inlämnas till styrelsen senast den 15 januari.

§ 16 Föreningsstämma – ärenden

Vid ordinarie föreningsstämma skall följande ärenden behandlas:

1. Val av ordförande för stämman.
2. Anmälan av styrelsens val av sekreterare.
3. Val av justeringsmän.
4. Godkännande av kallelse.
5. Styrelsens och revisorernas berättelser.
6. Ansvarsfrihet för styrelsen.
7. Framställningar från styrelsen eller motioner från medlemmarna.
8. Fastställande av medlemsavgift.
9. Val av ordförande i föreningen.
10. Val av övriga styrelseledamöter.
11. Val av revisorer och suppleanter.
12. Fråga om val av valnämnd.
13. Övriga ärenden.

Vid extra föreningsstämma får endast de ärenden som angivits i kallelsen behandlas.

§ 17 Ändring av stadgar

Beslut om ändring av dessa stadgar, och om föreningens trädande i likvidation, fattas på två på varandra följande stämmor, varav minst en skall vara ordinarie föreningsstämma.

Denna gång har DE SJU HÄRADERNAS KULTURHISTORISKA FÖRENING valt Bollebygds härad som tema för sin årsbok.

Innehållet i artiklarna speglar människor och företeelser som kan vara av intresse även för en gäst i bygden. Som exempel kan nämnas den mycket ovanliga religiösa rörelsen Plymouthbröderna och den pedagogiska föregångaren Tyringeskolan. Vi möter också på de gamla idrottsprofilerna Dan Waern och Jonny Nilsson.

Den som är mer rotad i bygden får hälsa på dem som »blivit kvar vid det gamla» eller dra sig till minnes några episoder ur nöjeslivet. Det finns något för varje intresserad.

